

17

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀՍԵԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ՈՒՒԼԻԱՄ ԶԵՄՍ

հոգեբանութեան պրոֆեսոր Հարվարդի Համալսարանում

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՊՐԱԿ Ա.

PSYCHOLOGY

by

William James

professor of psychology in Harvard University

Տպարան „Շ Ի Բ Ա Կ“, Ալեքսանդրապոլ

1920

Հասարակօրին Հայասանի Հանրապետութիւն

ՈՒՒԼԻԱՄ ՋԵՄՍ

հոգեբանութեան պրոֆէսոր Հարվարդի Համալսարանում

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՊՐԱԿԱ.

PSYCHOLOGY

by

William James

professor of psychology in Harvard University

Տպարան «ՇԻՐԱԿ» Ալեքսանդրապոլ

1920

Հայաստանի Համալսարանի անդրանիկ, առայժմ միակ, սլաոմա-լեզու արանական ֆակուլտետը բացուեց և զործում է ամենամանապատ պայմաններում, որոնց շարքում գիտական պիտոյքների, դրքերի, անհրաժեշտ ձեռնարկների խիստ զգալի բացակայութիւնը անշուշտ ամենակարևորներից մէկն է: Փակուլտետը չունէ ոչ դասախօսների, ոչ ուշանողների կարիքները քիչ թէ շատ բաւարարող մի գրադարան, բաւարար գրադարաններ գոյութիւն չունեն Հայաստանում առհասարակ. կեանքի ու հաղորդակցութեան ներկայ պայմաններում չկան գրավածառանոցներ, չափազանց դժուարին է գրքերի մատակարարումը արաասանմանից:

Այսպիսի պայմաններում ֆակուլտետն ու դասախօսները պէտք է հոգային և աշխատէին որևէ չափով բաւարարելու ուսանողների այդ կարիքը՝ իրենց ոյժերի և տեղական պայմանների սահմաններում: Փակուլտետն ընդ առաջ քնաց դասախօսների պատրաստած կամ թարգմանած համալսարանական դասագրքերի շուտափոյթ հրատարակման գործին:

Անտեղի համարելով, որ ուսանողների ձեռին միայն իմ դասախօսածս նիւթը լինի (որը հրատարակոււմ է այս գրքի հետ միաժամանակ), այլ անհրաժեշտ համարելով, որ հարուստ հոգեբանական գրականութեանը գոնէ նըւազագոյն չափով ծանօթանան մեր ուսանողները՝ ես

11-2419394

առաջին հերթին կանգ առայ ամերիկացի յայտնի գիտնական Ջէմսի ներկայ երկի վերայ, որի հեղինակը խորամիտ ու հմուտ հոգեբան լինելով հանդերձ՝ միենոյն ժամանակ աչքի է ընկնում որպէս առաջնակարգ շարագրող և շնորհալի գրող:

Ներկայ հրատարակութիւնը նպատակ չունէ Ջէմսի «Հոգեբանութեան» լրիւ Հայերէն թարգմանութիւնը լոյս ընծայել, այլ սահմանափակում է այս առարկան աւանդելու և ուսանելու ընթացիկ կարիքներին որոշ բաւարարութիւն տալու ճրագրով: Այս առաջին պրակի բովանդակութիւնը (Ջէմսի գրքի թարգմանելիք գլուխների ընտրութիւնն ու հերթը) յարմարեցւած է յատկապէս ներկայ կիսամեակում աւանդող նիւթին: Ջէմսի ամբողջ երկի քսան և վեց գլուխներից՝ միայն հնգի թարգմանութիւնն է տալիս լոյս տեսնող ներկայ առաջին պրակը:

Այս թարգմանութիւնը կատարել է դժբախտաբար ոչ թէ անգլիերէն ընագրից, այլ ռուսերէն թարգմանութիւնից: Ռուսերէն երկու արբեր թարգմանութիւններ եմ աչքի առաջ ունեցել, մէկը Լապչինի, միւսը Օբոլէնսկու. այս երկու թարգմանութիւնները տեղ-տեղ բաւական տարբեր կերպով են հասկանում ընագրի իմաստը. ըստ երևութիւն՝ Օբոլէնսկու թարգմանութիւնը աւելի բառացի է. սակայն այդ նրան աւելի հարազատ ու վստահելի չէ դարձնում—պատահում են նախադասութիւններ ու կտորներ, ուր ակներև են այդ թարգմանութեան սրխալները. այս կողմից շատ աւելի վստահելի է Լապչինի աւելի ազատ թարգմանութիւնը:

Ներկայ հայերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը առհասարակ աննպաստ պայմաններում և շտապովի կատարւած մի գործ է, այսպիսի գործերին յատուկ թերութիւններով, որոնց համար խնդրում է ուսանողների ներողամտութիւնը:

Մեծարգոյ դօցէնտ Ստ. Մալխասեանին յայտնում եմ իմ ջերմ շնորհակալութիւնը իր կարևոր աջակցութեան համար, որի շնորհիւ այս թարգմանութիւնը ազատուց լեզուային մի շարք թերութիւններից:

Սիրական Տիգրանեան

Փետրւար—Մայիս 1920

Ալէքսանդրապոլ

Իւրաքանչիւր բերող նէարդ պէրիֆէրիայի սրոշ մասից է գալիս և զրգուում ու լարում է ներքին գործունէութեան համար յատուկ արտաքին ոյժից	37
Ուղեղի զանազան մասերի «սպէցիֆիկ էներգիաները»	38
Զգայութեան տարբերութիւնն ըմբռնութիւնից	41
Զգայութիւններում իմացման ընդունակութիւն կայ	42
Մի բանի իմացում և իմացութիւն մի բանի մասին	43
Զգայութեան տարբերութիւնը երևակայութեան արդիւնքներից	44
Զգայութեան առարկաների օբեկտիւ լինելը	45
Զգայութիւնների թափը (ինտէնսիւութիւնը)	47
Վէբէրի և Ֆէխնէրի օրէնքի մասին	48
Զգայութիւնները բարդ բաներ չեն	52
Սյուպէս կոչւած «յարաբերականութեան օրէնքը»	55
Կոնտրաստի ներդրութիւնը	56

ՇԵՐՃՄԱՆ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մարմնի մակերեսի վերայ շարժուող առարկաների զգայութիւններ	58
Տարածութեան մէջ կատարւող շարժման զգայութիւններ	65

Յ Ա Ն Կ

ԳԻՏԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՅՈՐՁԱՆՔԸ

Հոգեկան կեանքի հիմնական փաստը	1
Գիտակցութեան չորս յատկութիւնը	1
Ամեն հոգեկան վիճակ կամ միտք անձնական գիտակցութեան մաս է լինում	2
Գիտակցութեան մէջ անընդհատ փոփոխութիւններ են կատարւում	4
Իւրաքանչիւր անձնական գիտակցութեան մէջ մտքի պրօցէտը նկատելի կերպով անընդհատ է	10
Գիտակցութեան կայուն և փոփոխական վիճակները	13
Գիտակցութեան առարկան միշտ կապակցւած է «հոգեկան օբեկտներին» հետ	17
Մտածութեան բովանդակութիւնը	22
Մտքերի միջև միշտ որևէ բանաւոր (ապրիօնալ) յարաբերութիւն է լինում	23
Գիտակցութիւնը միշտ մտքի մէկ կողմով աւելի է հեռաբրքւած լինում, քան միւսով, մտածման ամբողջ ընթացքում շարունակ որոշ ընտրութիւն է սնում նրա տարրերի միջև, միքանիսը զրանցից մերժելով և միւսները գերազատելով	27

ԶԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Կէնտրօնածիգ նէարդային հոսանքները ուղեղի վերայ ազդող միակ նօրմալ գործօններն են 36

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Զգացւող ներկան որոշ տևողութիւն ունէ	69
Դատարկ ժամանակի զգայութիւն չենք ունենում	71
Աւելի երկար ժամանակամիջոցների գնահատումը	73
Անցած ժամանակի զգայութիւնը ներկայ զգայու- թիւն է	78

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ

Յիշողութեան երևոյթի վերլուծումը	81
Մտապահումն ու մտաբերումն	84
Մտաբերումը բացատրում է ասօցիացիայի մի- ջոցով	84
Ասօցիացիայով բացատրում է նաև մտապահու- մը	87
Բնախօսական սխէմա	88
Լաւ յիշողութեան պայմանները	90
Ինչո՞ւ անմիտ սերտելը ուսանելու այնքան վատ ե- ղանակ է	95
Մարդու բնատուր տպաւորողութիւնը անփո- փոխ է	96
Յիշողութեան կատարելագործումն	100
Ճանաչումն	101
Մոռացումն	102
Հիւանդական պայմաններ	103
Կարևոր քիպակներից	105

ՀՈԳԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԸ: Ներքին փորձի սկզբնական կօնկրէտ փաստը այն համոզմունքն է, թէ նրանում ինչ որ դիտարկուող է, կան անցքեր (պրօցէսներ) են կատարւում: «Դիտարկութեան վիճակները» ներքին փորձում փոխանակում են մէկը միւսին: Ինչպէս որ անդէմ կերպով ասում ենք—լուսանում է», «մթնում է», այնպէս էլ այդ փաստը ամենից լաւ կարող ենք բնորոշել անդէմ տրտայայտութեամբ—«մտածւում է», «մտածելը դալիս է»:

ԳԻՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՉՈՐՍ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ: Ինչպէս են կատարւում գիտակցութեան անցքերը: Իրանց մէջ չորս էական դիժ ենք նկատում, որոնցից իւրաքանչիւրը համաւճռոտակի գննելու ենք այս գլխում:

1. Իւրաքանչիւր «գիտակցական վիճակ» ձգտում է անձնական գիտակցութեան մաս լինելու:

2. Անձնական գիտակցութեան սահմաններում իր վիճակները փոփոխական են:

3. Ամեն անձնական գիտակցութիւն զգայութիւնների մի անընդհատ յաջորդակցութիւն է հանդիսանում:

4. Կան առարկաներ, որոնք նա սիրով է ընդունում, միւսները մերժում է, առհասարակ շարունակ ընտրութիւն է անում դրանց միջև:

Գիտակցութեան այս չորս յատկութիւնը մէկը միւսի ետեից բննելիս, մենք ստիպւած կլինենք մի շարք հոգեբանական տէրմիններ դորժածել, որոնք ՁԵՄՍ. ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

զրքիս միայն յետագայ գլուխներում կարող կլինեն կատարելագետ ճշգրիտ սահմանում առանալ: Սակայն հողերանական տէրմիները պայմանական առումը հանրածանօթ բան է. իսկ այս գլխում այդ տէրմիները մենք դարձ ենք անհղու լոկ պայմանական իմաստով: Ներկայ գլուխը նման է մի ուրուագծի, որը նկարիչն անուխով արել է կատաի վերայ և որի վերայ դեռ չէ երևում նկարի ոչ մի մանրամասնութիւնը:

Երբ որ ես ասում եմ — «ԱՄԵՆ ՀՈՅԵՎԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ԵՒ ԿՍՄ «ՄԻՏԲ» ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍ Է ԼԻՆՈՒՄ, «անձնական գիտակցութիւն» տէրմինը ես ասում եմ հէնց այդպիսի պայմանական իմաստով: Այդ տէրմինի նըշանակութիւնը մեզ համար հասկանալի է քանի դեռ չեն խնդրել մեզանից, որ դրա ճշգրիտ բացատրութիւնը տանք. անա այդ ժամանակ բանից դուրս է գալիս, որ այդպիսի մի բացաղբութիւն փիլիսոփայական ամենաղծարկն ինդիբններից մէկն է հանդիսանում: Այդ խնդիրը մենք կքննենք «Անձնաւորութեան» նւիրւած գլխում. իսկ այժմ կ'սահմանափակուենք մի նախապատրաստական նկատողութիւնով:

Այս սենեակում, ասենք լսարանում, ձեր և իմ շատ մտքեր կան. դրանցից մի քանիսը իրար հետ կապակցւած են, միւսները — ոչ: Այդ մտքերի մասին բացարձակօրէն ասել չէ կարելի ոչ այն, թէ դրանք իրարից անջատ են և անկախ, ոչ էլ թէ բոլորը միասին կապակցւած են. դրանցից և ոչ մէկը լիովին անջատւած, առանձնացած չէ, այլ իւրաքանչիւրը մի քանի միւս մտքերի հետ կապակցւած է, իսկ մը նացածներից բոլորովին անկախ է: Ի մ մտքերը կապակցւած են իմ իսկ միւս մտքերի հետ. ձեր ոչ ք

— ձեր իսկ մտքերի հետ: Կայ արդէօք սենեակում էլի որ և է սեղում մի սոսկական միտք, որը ոչ մի անձի պատկանելիս չլինէր. այդ ասել չենք կարող, քանի որ փորձի տուեալներ չունենք: Բնութեան մէջ մեր հանդիպած գիտակցութեան վիճակները» անպատճառ անձնական գիտակցութիւններ են՝ խելքեր, անձեր, որոշ կօնկրէա «ես»-եր և «դուք»-եր:

Ամեն մէկ անձնական գիտակցութեան մտքերը առանձնացած են միւսի մտքերից, դրանց միջև ոչ մի անմիջական փոխանակութիւն չկայ. մէկ անձնական գիտակցութեան ոչ մի միտքը մէկ ուրիշ գիտակցութեան մտքի անմիջական առարկայ դառնալ չէ կարող: Գիտակցութիւնների բացարձակ առանձնացածութիւնը, միացման չենթարկւող յոգնակիութիւնը (պլլւրալիտ) հողերանական օրէնք է: Ըստ երեոյթին՝ տարրական հողեկան փաստ է ոչ թէ «միտքն» առհասարակ, ոչ էլ «այս կամ այն միտքը», այլ «մի միտքը», առհասարակ «մէկին պատկանող միտքը»: Ոչ միաժամանակ կատարելը, ոչ տարածութեամբ մօտիկ դրուելը, ոչ բովանդակութեան որակով նման լինելը չեն կարող ի մի ձուլել անձի պատնէշով իրարից գատւած մտքերը: Այսպիսի մտքերի փոխադարձ անջատւած լինելը բնութեան մէջ եղած ամենաբացարձակ սահմանադծերից մէկն է: Ամենքը կհամաձայնեն այս գրութեան (թէսիսի) հետ, քանի որ դրանով միայն այն է հաստատում, թէ «անձնական գիտակցութեանը» համապատասխանող «ինչ-որ բան» գոյութիւն ունի, առանց նոյն գիտակցութեան յետագայ յատկութիւնները մատնանշելու:

Ըստ այսմ, հողերանութեան անմիջական տուեալ տ համարել կարելի է աւելի անձնական գիտա-

կցութիւնը, քան թէ միտքը: Գիտակցութեան ամենա-
 ընդհանուր փաստը այն չէ, թէ «մտքեր ու
 զգացմունքներ գոյութիւն ունին», այլ թէ — «ես մը-
 սածում եմ» և կամ «ես զգացում եմ»: Այլ մի հո-
 ղերանութիւն չի կարող ինչ էլ որ լինի ժխտել անձ-
 նական գիտակցութիւնների գոյութեան փաստը:
 Անձնական գիտակցութիւններ ստեղծ հասկանում
 ենք մտքերի կապակցւած յաջորդականութիւններ՝
 գիտակցւած սրբէս այլալիսիներ: Հոգեբանը աւելի
 մեծ անսեղութիւն անել չի կարող, քան եթէ սկսէր
 բացառել անձնական գիտակցութիւնների բնոյթը՝
 զրկելով դրանց անհատական արժէքաւորու-
 թիւնից:

ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԱՆՐՆԴԱՏ ՓՈՓՈՆՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ ԵՆ ԿՍՏԱՐԻՈՒՄ: Սրանով էս չեմ ուզում
 ստել. թէ գիտակցութեան և ոչ մի վիճակ տեսական
 չէ. եթէ այս ճշմարիտ իսկ լինէր, դարձեալ դրա ա-
 պացուցանելը շատ դժւար կլինէր: Ասածովս էս
 միայն ուզում եմ ընդգծել այն փաստը, որ գիտա-
 կցութեան՝ մէկ անգամ եղած ու անցած ոչ մի վի-
 ճակ չէ կարող նորից ծագել և ստուացի
 կրկնել: Մենք մերթ նայում ենք, մերթ լսում, մերթ
 խորհրդածում, մերթ ցանկանում, մերթ մտաբերում,
 մերթ ակնկալում, մերթ սիրում, մերթ ստում, մեր
 գիտակցութիւնը փոփոխակի զբաղւած է լինում
 մտքի հազար տեսակ առարկաներով: Բայց թերեւ
 ստելու լինեն, թէ չէ՞ որ գիտակցութեան այդ բոլոր
 բարդ վիճակները պարզադոյն վիճակների բազմաբու-
 թիւններից են յորինում. արդ՛ արդէօք սրանք էլ են
 նոյն փոփոխականութեան օրէնքին ենթարկւած: Օրի-
 նակ միթէ մի առարկայից ստացւած մեր զգայութիւն-
 ները միշտ էլ նոյնը չեն: Դաշնամուրի ստեղին կա՛լ

առերկայէն մի և նոյն ուժով մի քանի անգամ իր-
 փելիս՝ միթէ միշտ էլ մի և նոյն ձայնը չենք ստա-
 նում: Միթէ նոյն կանաչը չէ՞ ամեն դարուն մեր
 մէջ կանաչ դոյնի նոյն զգայութիւնն առաջայնում,
 նոյն երկինքը չէ՞ սլայծառ եղանակին նոյն կապոյտ
 գոյնով մեզ ներկայանում. հոտառելիքի նոյն ազա-
 ւորութիւնը չէ՞ք ստանում օդըխօլօնից, քանի ան-
 գամ էլ որ փորձելիս լինենք նոյն սրուակից հոտ
 քաշել: Սյո հարցերին բացասական պատասխաններ
 կարող է մէտաֆիզիքական (բնագանցագիտական)
 սոփեստութիւն երեւալ. և ոտկայն ուշադիր վեր-
 լուծումը չէ հաստատում, որ կետրոն ա-
 ճի դոսանքները մեր մէջ երբ և ից է
 երկու անգամ կատարելապէս մի և նոյն
 զգայական տպաւորութիւնը առաջա-
 ցնէին:

Նոյնն է մեր ըմբռնելի առարկան, և
 ոչ թէ մեր զգայութիւնները. մենք մի
 քանի անգամ մէկը միւսի ետեից լսում ենք նոյն
 նօտան, տեսնում ենք նոյն սրակի կանաչ գոյնը,
 հոտառում ենք նոյն անուշահոտութիւնը
 և կամ նոյն տեսակիցաւ ենք զգում: Օրեկաիւ
 և սուրեկաիւ գոյակները, որոնց յարատե գոյու-
 թեանը հաւատացած ենք, լսա երեւոյթին նորից ու
 նորից ներկայանում են մեր գիտակցութեան
 առաջ և ստիպում են, որ մենք, մեր անուշա-
 դրութեան շնորհիւ, ենթադրենք, իբր թէ զրանց
 մասին եզրած գաղափարները նոյն գաղափար-
 ներն են: «Ըմբռնութեանը» նախընթաց գլխում կտես-
 նենք, թէ որչանի խոր է մեր մէջ արմատացած
 սովորութիւնը՝ առարկաները ճանաչելիս օգտել զգա-
 յական տպաւորութիւններից իբրև նոյն առարկա-

ների իրական ներկայութեան ցուցիչներնց: Կանաչը, որին ես նայում եմ պատուհանից, մի և նոյն գոյնի է ինձ երևում թէ արևի կողմում, թէ շաքում. մինչդեռ նկարիչը, նոյն կանաչը կտաւի վերայ պատկերացնելիս, նկարովը իրական տղաւորութիւն առաջացնելու համար՝ մէկ դէպքում մութ-շահմադադոյն ներկի է դիմում, միւս դէպքում — բաց-զեղին: Առհասարակ մենք առանձին աշտարութիւն չենք դարձնում, թէ մի և նոյն առարկաները որչափ զանազանակերպ տեսք, ձայն ու հոտ են ունենում զանազան հեռաւորութիւնների վերայ և զանազան շրջապատող պարագաներում զանաւելիս: Մենք աշխատում ենք լով ի ր ե ր ի նոյնը լինելուն համոզել, և այդ բանին մեզ հաւատարացնող զգայութիւնները, ինչպիսի էլ որ լինեն, առանց նրբութեան գնահատելով իրենք էլ մեզ նոյնանման կլիւան: Այս հանգամանքի շնորհիւ զանազան զգայութիւնների սուբեկտիւ նոյնը լինելու վկայութիւնը ոչ մի արժէք չունի իբրև ապացոյց որոշ փաստի իրական լինելու: Զգայութիւն կոչւած հոգեկան երեսյթի ողջ պատմութիւնը կարող է պայծառ կերպով պատկերացնել մեր անընդունակութիւնը ասելու, թէ արդէօք բոլորովին նոյնանման են, թէ ոչ, առանձին առանձին ըմբռնւած մեր երկու զգայական տղաւորութիւնները: Մեր ուշադրութիւնը գրաւողը ոչ այնքան տղաւորութեան բայարձակ որակն է, որքան այդ տղաւորութեան առիթ լինելը այլ տղաւորութիւնների միաժամանակ ծագելուն: Մուգ ֆօնի վերայ նւազ մուգ առարկան սպիտակ է թւում: Հէմֆօլցը հաշուել է, որ լուսնի լուսով լուսաւորւած մարմարէ շինութիւն պատկերացնող նկարի սպիտակ մարմարը ցերեկւայ լուսին տասը կամ քսան անգամ աւելի պայծառ է, քան իս-

կական լուսնի լուսով լուսաւորւած մարմարը:

Այս տեսակի տարբերութիւնը երբէք չէր կարող անմիջական զգայական եղանակով իմացել. այդ կարելի է եղել որոշել միայն մի շարք կողմնակի խորհրդածութիւններով: Այդ հանգամանքը մեզ ենթադրել է ապին, որ մեր զգայական ըմբռնողութիւնը շարունակ փոփոխւում է, այնպէս որ քիչ է պատահում, որ մի և նոյն առարկան մեր մեջ նախկին զգայութիւնը առաջացնէ: Մեր զգայողութիւնը փոփոխւում է նայած թէ արթուն ենք թէ քնքս տանում է, կուշտ ենք թէ քաղցած, յօգնած ենք թէ աշխոյժ. նա տարբեր է ցերեկը և գիշերը, ձմեռը և ամառը, մանկութեան, հասունութեան և ծերութեան ժամանակ: Սովորական և այնպէս, մենք բնաւ չենք տարակուսում, որ մեր զգայութիւնները մեր առաջ միշտ մի և նոյն աշխարհն են հանդէս բերում մի և նոյն զգայական յատկութիւններով և ի և նոյն զգայական առարկաներով: Մեր զգայողութեան փոփոխականութիւնը ամենից պայծառ նկատել կարելի է դիտելիս, թէ որչափ տարբեր յոյզեր են մեր մէջ առաջացնում մի և նոյն իրերը զանազան հասակում և կամ հոգու զանազան տրամադրութիւններում օրգանիկ պատճառներից կախւած: Ինչ որ առաջ պայծառ և յուզիչ էր թւում՝ յանկարծ հնացած, ձանձրակի և անօգուտ է դառնում: Թոշունների կրգն յանկարծ սկսում է միակերպ թւալ, քամու ունոցը — տխրայի, երկնքի տեսքը — մասյր:

Այս կողմնակի խորհրդածութիւններին, թէ մեր զգայողութեան փոփոխականութեան պատճառով շարունակ էսպէս փոփոխւում են մեր զգայութիւնները, կարելի է աւելացնել նաև մի բնախօսական խորհրդածութիւն: Ուղեղում իւրաքանչիւր զգայութեանը

համապատասխանում է որոշ պրոցես: Որպէսզի մի որոշ
 զգայութիւն կրկնւի բացարձակ ճշգրտութեամբ,
 պէտք է, որ ուղեղը առաջին զգայութիւնից յետոյ
 բացարձակ ոչ մի փոփոխութեան չեն-
 թարկուի: Բայց այս վերջինը, խիստն ասած, բնա-
 խօսօրէն անհնարին բան է: Տեսնապէս առաջւայ
 զգայութեան բացարձակ ճշգրտութեան կը ան-
 հնարին է, որովհետեւ պէտք է ենթադրենք, որ ուղեղի
 ամեն մի փոփոխութեանը, որքան էլ այդ փոքր լինի,
 համապատասխանում է մի որոշ փոփոխութիւն գի-
 տակցութեան մէջ, որին նոյն ուղեղը ծառայում է:

Իսկ եթէ այսչափ հեշտ է երևան հանել այն
 մտքի անհիմն լինելը՝ թէ պտորդոյն զգայութիւնները
 կարող են սնփոփոխ կրկնել, ապա էլ աւելի անհիմն
 պիտի մեզ երևայ այն կարծիքը, թէ նոյն սնփոփոխ
 կրկնութիւնը նկատուում է գիտակցութեան աւելի
 բարդ ձևերում:

Չէ որ լոյսի պէս պարզ է, որ մեր մտքի վի-
 ճակները երբէք բացարձակ նոյնաման չեն լինում:
 Իւրաքանչիւր առանձին միտք որեւէ առարկայի մասին,
 ճիշտն ասած, unicum է և միմիայն ըստ սեռի նմա-
 նութիւն է ունենում մեր միւս մտքերի հետ նոյն
 առարկայի մասին: Երբ նախկին փաստերը կրկնուում
 են, պէտք է նրանց մասին նոր ձևով մտածենք, նր-
 քանց վերայ ուրիշ անկիւնից նայենք, նոր կողմեր
 բանանք նրանց մէջ նախկինի համեմատութեամբ: Եւ
 այդ փաստերն իմացող միտքը միշտ մի միտք
 է առարկայի մասին նրան շրջապատող նոր յարա-
 բերութիւններով հանդերձ, մի միտք, որ կապակցւած
 է՝ որպէս անորոշ մանրամասնութիւններ իրեն ընթ-
 ացակցող պարագաների գիտակցութեան հետ: Յա-
 ճախ ինքներս ենք զարմանում, թէ ի՞նչ տարօրինակ

փոփոխութիւն է կատարել մեր յաջորդական հայ-
 եացքներում մի և նոյն առարկայի վերայ: Զարմա-
 նում ենք, թէ ի՞նչպէս մի ամիս առաջ այս ինչ կեր-
 պով կարող ենք եղել մտածել որեւէ առարկայի մասին:
 Այդ կերպ մտածելուց աւելի հասունացել ենք, բայց
 թէ ինչպէս է այդ կատարել ինքներս էլ չենք իմա-
 նում: Տարէցատարի մի և նոյն երևոյթները մեզ բոլոր-
 լովին նոր կերպով են երևում: Ի՞նչ որ ցնորական
 էր թւում, յանկարծ դառնում է իրական, և ի՞նչ որ
 առաջ տպաւորութիւն էր գործում, այժմ այլևս չէ
 զբաւում: Այն բարեկամներն, որ աշխարհումս ամե-
 նից թանգ բանն էին մեզ համար, անցեալի դժգոյն
 ուրականն են դառել. կանայք, որ մեզ մի ժամա-
 նակ չնաշխարհելի էակներ էին թւում, աստղերը,
 անտառները և ջրերը՝ ժամանակ անցած սկսեցին մեզ
 տաղտկալի ու ոչ բանաստեղծական երևալ մատաղահաս
 օրիւրդները, որոնց մի ժամանակ ինչ-որ երկնային
 լուսալուսակով էինք զարդարում, ժամանակի ընթաց-
 քում մեր աչքում ամենատկտրական երկրային ա-
 բարածներ են դառնում, նկարները — անբովանգակ,
 դրքերը... բայց ի՞նչ է Գէօթէի երկերում այդքան
 շատ խորհրդաւոր խորութիւն կայ. արդէօք այնչափ
 բովանդակալից են Զոն Միլի գրւածքները, ինչպէս
 որ մեզ այդ թւում էր առաջ, Պակաս շտիփով հա-
 ճոյքների տարւելով, դնալով աւելի ու աւելի ենք
 թաղւում առօրեայ աշխատանքի մէջ, աւելի ու ա-
 ւելի ենք ներշնչւում գիտակցութեամբ, թէ որչափ
 կարևոր են հանրօրոյս դործը և ուրիշ հասարակական
 պարտականութիւնները:

Անփոփոխ գոյութիւն ունեցող և ժա-
 մանակ առ ժամանակ մեր գիտակցու-
 թեան լոյսի առաջ հանդէս գալող Ի-
 դէան մի մտացածին պատրասնք է:

ԻՒՐԱՐԱՆՈՒԹԻՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՄՏՔԻ ՊՐՕՑԵՍԸ ՆԿԱՏԵԼԻ ԿԵՐՊՈՎ ԱՆՔՆԵՂԱՏ Է: Միայն այն շարքը եւ կարող եմ անընդհատ անւանել, որը ընդհատումներ և բաժանումներ չունի: Գիտակցութեան մէջ միայն երկու տեսակ ընդհատում կարող ենք պատկերացնել: մէկ՝ ժամանակաւոր բացեր, երբ գիտակցութիւնը բացակայում է, մէկ էլ՝ իմանալիք բովանդակութեան այն անախճան խիստ փոփոխութիւն, որ յաջորդը ոչ մի առընչութիւն չունի նախորդի՝ հետ գիտակցութեան մէջ: «Գիտակցութիւնը անընդհատ է» թէսիւր երկու միտք է պարունակում.

1. Ժամանակաւոր բացին նախորդող և յաջորդող հոգեկան վիճակները գիտակցում ենք՝ որպէս մի և նոյն անձնաւորութեան մասեր.

2. Գիտակցութեան բովանդակութեան որակի փոփոխութիւնները երբէք խիստ չեն կատարւում:

Նախ քննենք առաջին, աւելի պարզ դեպքը:

1. Երբ մի և նոյն մանձակալի վերայ քնած Պետրոսն ու Պողոսը արթնանում են և սկսում են մրտաբերել անցեալը, նրանցից իւրաքանչիւրը առաջիկայ բոլէն իր սեփական անցեալի հետ է կապակցում: Ինչպէս որ հողի տակ թաղւած անօդը բոլոր միջանկեալ նիւթերի վրայից անցնելով անվերջ պտտւում է իրեն համապատասխանող կատողը, այնպէս էլ Պետրոսի ներկան կող է հաստատում իր անցեալի հետ և երբէք սխալմամբ չի շարկապւում Պողոսին հետ: Նոյնչափ քիչ է կարող սխալւել Պողոսի գիտակցութիւնը: Պետրոսի անցեալը իւրացւում է միմիայն իր ներկայի կողմից: Նա կարող է կատարելապէս ձիշտ անգեկութիւն ունենալ, թէ ինչպէս Պողոսը նիրճեց և սպա քնեց. բայց այդ դիտե-

նալը անպայման տարբեր է իր սեփական անցեալը գիտակցելուց: Իր սեփական գիտակցութեան վիճակները Պետրոսը յիշում է, իսկ Պողոսինները՝ միայն այն տեղերացնում է: Յիշելը նմանութիւն ունի անմիջապէս գոյություն. յիշողութեան առարկան միշտ օժտւած է լինում կենդանիութեան և ընտանիութեան այն յատկութիւններով, որոնցից զուրկ է լինում հասարակ երևակայութեան առարկան: Պետրոսին և իր կան կենդանի է, ընտանի ու անմիջական: Ինչպէս որ ներկան իմ անձնաւորութեան մի մասն է, իմն է, այդպէս էլ ամեն ինչ որ իմ գիտակցութեան մէջ մուտք է գործում կենդանի ու անմիջական ձևով—իմն է, իմ անձնաւորութեան մասն է: Յետադայում կտեսնենք, թէ այդ ինչ յատկութիւններ են, որ կենդանիութիւն ու ընտանիութիւն ենք կոչում: Բայց հէնց որ գիտակցութեան մի անցեալ վիճակ այդ յատկութիւններով օժտւած է մեզ ներկայանում, իսկոյն և եթ իւրացւում է մեր ներկայի կողմից և մեր անձնաւորութեան կազմի մէջ է մտնում: Անձնաւորութեան այդ միատղաղութիւնն է, որը չէ կարող ժամանակաւոր բաց լինել և որը այդ ժամանակաւոր բացի գոյութիւնը գիտակցելով հանդերձ՝ օջնուամենայնիւ շարունակւում է գիտակցել իր անընդհատութիւնը անցեալի մի քանի մասերի նկատմամբ:

Այսպիսով գիտակցութիւնն ինքն իրեն համար միշտ ամբողջական, մասերի բաժան-բաժան չեղած մի բան է ներկայանում: Հոգեկան երեւոյթների «շլթայ» կամ «շարք» դարձւած քննորին նման արտայայտութիւնները մեզ չեն տալիս գիտակցութեան մասին այն դադափարը, որը նրանից ստանում ենք անմիջական կերպով. գիտակցութեան մէջ չկան յօ-

դեր, նա հասում է անընդհատ։ Ամենից բնականը կլինէր նրան յատկացնել «գետ» և կամ «յորձանք» փոխաբերութիւնը։ Գիտակցութեան մասին ստորև խօսելիս գիտակցութեան, մտքի կամ սուբեկտիւ կեանքի այս բանը ակերտ կերպով պատկերում։

2. Բայց մինչև անգամ մի և նոյն գիտակցութեան սահմանում և մի և նոյն իսկ անձին պատկանող մտքերի միջև որոշ կապակցութիւն և անկապութիւն կայ, որի հետ նախորդ նկատուածներն ոչ մի առնչութիւն չունի։ Այստեղ ես նկատի ունեմ գիտակցութեան մէջ կատարուող խիստ փոփոխութիւնները, որոնք մտքի յորձանքի միմեանց յաջորդող մասերի որակի կօնտրաստներից են տալանում։ Եթէ հոգեկան երևոյթների «շղթայ» կամ «շարք» դարձածքները չեն յարմարում այս դէպքին, ապա ինչպէս բացատրել դրանց ծագումը լեզուում առնասարակ։ Բարձր ճայթիւնը միթէ չի բաժանում երկու մասի այն գիտակցութիւնը, որի վերայ ներդրում է։ Այլ որովհետև որոշմունքի գիտակցութիւնը միախառնուում է նախորդող լուծութեան դեռ շարունակուող գիտակցութեանը։ Կէ որ ճայթիւնի սպունկը լսելիս՝ ոչ թէ պարզ գրգռելու ենք լուծ, այլ մի գրգռելու, որը խախտում է լուծիւնը և նրան կօնտրաստ (հակապատկեր) է հանդիսանում։ Այդպիսի պայմաններում ծագած գրգռելու մեր զգայութիւնը բոլորովին տարբեր է նոյն գրգռելուի սպունկութիւնից, երբ սա անաշտացած է լինում այլ նման աղմուկների անընդհատ շարքում։ Գիտելիք, որ սղմուկն ու լուծիւնը փոխադարձաբար իրար ոչնչացնում են և վանում, իսկ գրգռելու գիտակցութիւնը միաժամանակ նաև մի գիտակցութիւն է, թէ նոյն վայրկեանին զազարեց լուծիւնը, և մարդու

կօնկրէտ իրական գիտակցութեան մէջ հազիւ թէ կարելի լինի գտնել մի զգայութիւն այն ստորման ներկայով սահմանափակած՝ որ ոչ մի փոքրագոյն ակնարկ չպարունակէր թէ ինչ է իրեն նախորդելը։

ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ «ԿՍՑՈՒՆ» ԵՒ ՓՈՓՈԽԿԻՄՆԵՐՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ԵԹէ մի ընդհանուր հայեացք ձգենք մեր գիտակցութեան զարմանալի յորձանքի վերայ, ամենից առաջ մեզ կզարմացնէ, որ դրա հոսանքը տարբեր արտադրութիւն ունի գտնազան մասերում։ Գիտակցութիւնը նման է թռչունի կեանքին, որը մէկ նրաստում է արեղը, մէկ թռչում։ Կեղբի բիթմը նշանակել է գիտակցութեան այդ յատկութիւնը նրանով, որ ամեն մտքի տեղ է խօսքի, նախադասութեան ձև, իսկ նախադասութիւնը դարգացրել է պարբերութեան ձևով։ Կանդման կէտերը գիտակցութեան մէջ սովորաբար զգայական տղաւորութիւններով են բնուած լինում։ արանք այն առանձնայատկութիւնն ունին, որ կարող են առանց փոփոխելու անորոշ ժամանակ մտքի գիտակցութեան ենթարկուել անցման միջոցները բնուում են մտքերով այն ստատիկ և զինամիկ յարաբերութիւնների մասին, որ մեծ մասամբ հաստատում ենք յարաբերական հանդատութեան գրութեան ժամանակ բնութեւած առարկաների միջև։

Կանդման կէտերը գիտակցութեան յորձանքի «կայուն մասեր» անւանենք, իսկ անցման միջոցները — «փոփոխական մասեր»։ Այն ժամանակ կնկատենք, որ մեր մտածողութիւնը շարունակ ձգտում է հենց նոր թողնուած մէկ կայուն մասից դէպի միւսը, և կարելի է ասել, որ գիտակցութեան անցման մասերի զխաւոր կոչումն է մէկ հաստատուն, կայուն կըրակացութիւնից ուղղել մեզ դէպի միւսը։

Շան դժճօր է ինքնադիտողութեան ժամանակ

նկատել անցման մօմէնսներն իրենց իսկական ձևով
 Եթէ դրանք լոկ որոշ եղբակացութեան անցնելու աս-
 տիճանն են, ապա՛ մեր ուշադրութիւնը դրանց վերայ
 պահելով մինչև եզրակացութեան ատաջ գալը՝ չէ՛ որ
 ճէնց դրանով մենք չքացնում ենք դրանց: Բանի դեռ
 սպասում ենք եզրակացութեան հանդէս գալուն, նա
 այնպիսի ոյժ ու կայունութիւն է տալիս անցման
 մօմէնսներին, որ բոլորովին կլանում է դրանց իր
 փայլով: Մէկը թող փորձ անէ բանեցնել ուշադրու-
 թեան միջոցով անցման մօմէնսը կէս ճանապարհին
 մտածման ընթացքում, նա կհամոզուի, թէ սրբան զրժ-
 ւար բան է ինքնադիտողութիւնը գիտակցութեան
 փոփոխական վիճակների գէպքում: Միտքը թռչում է
 սրբնթաց, այնպէս որ համարեա թէ միշտ մեզ աւե-
 լի շուտ է եզրակացութեան հասցնում, քան կարո-
 ղանում ենք բռնել նրան: Իսկ եթէ կարողանում ենք
 բռնել, նա իսկոյն և եթ ձևափոխում է: Տար ձեռ-
 քով բռնած ձիւնի բիւրեղը իսկոյն ջրի կաթիլ է
 դառնում. այդպէս էլ գիտակցութեան փոփոխական
 վիճակը ըմբռնել կամենալիս՝ նրա փոխարէն գիտակ-
 ցութեան մէջ ըստ ամենայնի կայուն մի բան ենք
 գտնում, սովորաբար որպէս այդպիսին հանդէս է գա-
 լիս մտքում արտասանւած մեր վերջին բառը վեր
 առնւած առանձին, անկախ իր ունեցած իմաստից
 կօնտէկստի կապակցութեան մէջ, որը բոլորովին խոյս
 է տալիս մեզանից: Նման գէպքերում ներքին ինքնա-
 դիտողութիւն անելու փորձը բոլորովին աղարդիւն
 է լինում. նոյնն է թէ հողը ձեռքերով բռնենք նրա
 շարժումը որսալու համար, կամ արագ ծածկենք
 դազի լամպը նկատելու համար, թէ ինչպէս են ե-
 րևում իրերը մթութեան մէջ: Պահանջել, որ
 ցոյց տրուին գիտակցութեան այդ անցման վի-

ձակները, որ հոգեբաններից ոմանք անշուշտ անելու
 են այսպիսի վիճակների զոյութիւնը հաստատող-
 ներից, նոյնչափ անծիմն է, որքան անծիմն էր Ձէնօնի
 բերած անպայտցը շարժման իրական լինելը պաշտ-
 պանսդներէ գէմ. Ձէնօնը պահանջում էր, որ սրանք
 իրեն ցոյց տան, թէ որտե՞ղ է հասնուչ ու մ նեան
 իր թուիչքի ժամանակ, և այդպիսի անհեղեղ հարցին
 արագ պատասխանելու սրանց անընդունակութիւնից
 եզրակացնում էր թէ անծիմն է սրանց հիմնական
 թէսիսը:

Ինքնադիտողութեան հետ կապւած դժւարութիւն-
 ները շատ ցաւալի հետևանքներ են տալիս: Եթէ գի-
 տակցութեան յորձանքի անցման մօմէնսների դիտե-
 լը և ուշադրութեան միջոցով սեեռելը այդպիսի զրժ-
 ւարութիւններ ունի, ապա ուրեմն պէտք է կնխա-
 դրել, որ փրիքսփայտական ըտլոր ուզողութիւնների մեծ
 մոլորութիւնը ծագել է մէկ կողմից գիտակցութեան
 փոփոխական վիճակները սեեռելու անհնարինու-
 թիւնից, միւս կողմից գիտակցութեան աւելի կայուն
 վիճակների նշանակութիւնը անտեղի չափազանցա-
 ցնելուց: Պատմականօրէն այդ մոլորութիւնը երկու
 ձևով է երևան եկել Մտածողներից ոմանց դա գէ-
 պի ս է ն ս ու ա լ ի ս մ է տարել: Մէնստալիստները
 զգում էին, որ անկարող են զգայական աշխարհի ե-
 րևոյթների միջև եզրած կապակցութեան յարաբերու-
 թիւնների ու ձևերի անթիւ բազմութեանը համա-
 պատասխանող կայուն զգայութիւններ գտնել. այդ
 յարաբերութիւնների մէջ էլ նրանք չէին գտնում ո-
 ռոշ անւանադրութեան կնխարկւող հոգեկան
 վիճակների արտացոլում. և սկսում էին մեծ մասամբ
 ժխտել նման թէսիսների ամեն մի իրականութիւնն
 առհասարակ. շատերը նրանցից, օր. Հիւմը, յարաբե-

բութիւններն մեծ մասն իրական լինելու կատարեալ ժխտմանն հասան թէ գիտակցութիւնից դուրսը, թէ ներսը: Պարզ «իդէաներ» — զգայութիւններ և սրբանց վերարտադրութիւններ, տեղաւորւած մէկը միւսի ետեից, ինչպէս գոմինօի քարերը, առանց որևէ իրական կապակցութեան իրար միջև — անա թէ ինչ է ողջ հոգեկան կեանքի յօրինւածքը այս ուղղութեան տեսակէտից. մնացած բոլորը — լոկ բառային մոլորութիւններ են: Ինչ ա էլ է կ ա ս ա լ ի ս տ ն եր ն էլ միւս կողմից՝ անկարող լինելով ժխտել մեր գիտակցութեան շրջանից դուրս գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների իրական լինելը, բայց և միաժամանակ նարատորութիւն չունենալով որևէ կայուն զգայութիւններ ցոյց տալ, որոնց մէջ երևան դար այդ իրականութիւնը, նոյնպէս յանգեցին նման զգայութիւնների ժխտմանը: Սակայն դրանից ինտելեկտուալիստները ուզողակի հակառակ եզրակացութիւն արին: Սրանց ասելով, այդ յարաբերութիւնները պէտք է իմացւեն մի այնպիսի բանի միջոցով, որը ոչ զգայութիւն է, ոչ էլ որևէ հոգեկան «փիճակ» է, գիտակցութեան սուբեկտիւ տարրերին նման մեր հոգեկան կեանքը կազմող և սրանց հետ մի միապագաղ ամբողջութիւն յօրինող: Դրանք պէտք է իմացւեն մի բոլորովին այլ շրջանում գտնուող բանի միջոցով, գ ու ա մ ա թ ի գ ո թ ծ ա ո ն ու թ ե ա մ բ (ակտով), Ինտելեկտով կամ Բանականութեամբ, որոնք գլխատառով են գրւում և մեր զգայողութեան ամեն տեսակ փոփոխական երևոյթները անչափ գերազանցող մի բան պիտի նշանակեն:

Մեր տեսակէտով սխալւում են թէ ինտելեկտուալիստները, թէ սենսուալիստները: Եթէ առհասարակ գոյութիւն ունեն այնպիսի երևոյթներ, ինչ-

պիսի որ են զգայութիւնները, ապա՝ որչափ որ անտարակուսելի է անարկանների միջև իրական յարաբերութիւնների գոյութիւն ունենալը, նոյնչափ, և զեռ էլ աւելի, անտարակուսելի է, որ կան զգայութիւններ, որոնցով այդ յարաբերութիւնները իմացւում են: Չկայ մի շողկապ, մի նախդիր, մի մակբայ, մի շարահիւսման ձև և կամ ձայնի փոփոխութիւն մարդկային խօսքում, որոնք արտայայտելիս չլինէին նոյն վայրկեանին՝ իրապէս զգացւող յարաբերութեան այս կամ այն ձևափոխութիւնը կամ փոփոխութիւնը: Օրեկախօրէն ասած՝ մեր առաջ իրական յարաբերութիւններ են բացւում, սուբեկտիւօրէն ասած՝ այդ յարաբերութիւնները մեր գիտակցութեան յորձանքն է հաստատում՝ դրանցից իւրաքանչիւրին իր ուրոյն ներքին որակը տալով: Երկու զէպքումն էլ յարաբերութիւնների թիւը անտահման մեծ է, և աշխարհումս չկայ մի լեզու, որը կարողանար արտայայտել դրանց բոլոր նարատար ձևափոխութիւնները:

Ինչպէս որ խօսում են կ ա ա յ ո յ ա ի կամ ց բ տ ի զգայութեան մասին, այնպէս էլ իրաւունք ունենք խօսալ «եւ»-ի զգայութեան, «եթէ»-ի զգայութեան, «բայց»-ի զգայութեան և «միջոցով»-ի զգայութեան մասին: Եւ սակայն այդ չենք անում. մեր մէջ այնչափ է արմատացած միայն գոյականների գոյութիւն ունենալը ընդունելու սովորութիւնը, որ մեր լեզուն բոլորովին հրաժարւում է միւս մասնաբանիները գոյականացնելուց:

ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ՄԻՇՏ ԿԱՊԱԿՑԻՍԾ
 է «ՀՈԳԵԿԱՆ ՕՐԵԻՐՏՕՆՆԵՐԻ» ՀԵՏ: Գիտակցութեան մէջ անուանադրութեան չենթարկուող ուրիշ փոփոխութիւններ էլ կան՝ գիտակցութեան անցման վիճակում. ՀՈԳԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ճակների չափ կարևոր և նոյնպէս բոլորովին գիտակցական: Օրինակներով ամենից հեշտ կլինի հասկանալը, թէ այստեղ ես ինչ ունեմ ի նկատի:

Ինչո՞ք, երեք հոգի իրար ետևից կանչեցին մեզ — «Սպասէ՛ք», «Լսէ՛ք», «Եսա՛ք»: Մեր գիտակցութիւնն այս դէպքում սպասողութեան երեք բոլորովին տարբեր վիճակների է ենթարկուում, թէպէտև երեք կանչից և ոչ մէկում իր առաջը ոչ մի որոշ առարկայ չկայ: Ամենայն հաւանականութեամբ, ոչ ոք չի միտի, որ այս դէպքում իր մէջ մի ուրոյն հոգեկան վիճակ է լինում, առաջանալիք տպաւորութեան ենթադրելի ուղղութեան մի զգայութիւն, թէև այդ տպաւորութեան հանդէս դալու և ոչ մի նշան դեռ չէ յայտնւել: Այդպէսի հոգեկան վիճակներէ համար ուրիշ անուն չունենք, բացի՝ սպասիր, տես, և լսիր:

Երևակայեցէք, թէ մի մոռացւած անուն էք մըտաբերում: Այդ մտաբերումը գիտակցութեան մի ուրոյն պրօցէս է: Նրա մէջ տեսն թէ ինչ-որ բացի, պակասի զգայութիւն կայ, բայց այդ բացը խիտ ինտենսիւ է զգացւում: Մեր առաջ տեսն թէ մոռացւած անունն ակնարկող մի բան է հանդէս դալիս, որը քաշում է մեզ որոշ ուղղութեամբ՝ ստիպելով, որ անզօրութեան անսխորժ զգացմունք ունենանք, և հարկադրելով, որ վերջ ի վերջոյ ձեռք վերցնենք մտահան եղած անունը՝ մտաբերելու ջանքերից: Եթէ մեր առաջը ոչ-պատշաճ անուններ են բերում, աշխատելով իսկականը մեր միտքը գցել, ապա այդ բացի ուրոյն զգայութեան օգնութեամբ իսկոյն մերժում ենք զբանց: Այդ բերւած անունները չեն համապատասխանում բացի բնոյթին: Եւ մէկ մոռացւած բառի բացը մի ուրիշ բառի բացին չէ նմանում, չը

նայած որ երկու բացն էլ կարող ենք բնորոշել լոկ որպէս բովանդակութեան կատարեալ բացակայութիւն: Իմ գիտակցութեան մէջ երկու բոլորովին տարբեր պրօցէս է կատարւում երբ ես իդուր ջանք եմ գործ դնում մտաբերելու Սպալդինգի կամ Բաուլսի անունը: Իւրաքանչիւր մտաբերելիք բառի համար պակասի ուրոյն զգայութիւն ենք ունենում, որը իւրաքանչիւր առանձին դէպքում տարբեր է լինում, թէկուզ և առանձին անուն չի ունենում: Պակասի կամ բացի զգայութիւնը լիովին տարբեր է զգայութեան պակասելուց կամ բացակայելուց. այդ մի ըստ ամենայնի ինտենսիւ զգայութիւն է: Կարող ենք մտապահած լինել մոռացւած բառի ռիթմը առանց նոյն բառը կազմող հնչիւնների, և կամ մի բան, որը յիշեցնում է բառի առաջին տառը, առաջին վանկը, բայց ողջ բառը չէ յարուցանում յիշողութեան մէջ: Ամենքին ծանօթ է մոռացւած ստանալորի դատարկ չափի անդուր զգայութիւնը, երբ, չնայած մտաբերելու մեր բոլոր ճիգերին, չափը չի լցւում ստանալորի բառերով:

Ի՞նչն է որ և է բան հասկանալու առաջին ցուրքը, երբ, ինչպէս ասում են, խելամուտ ենք լինում թօսքի իմաստը: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդ մի բոլորովին ինքնատիպար զգայութիւն է: Իսկ մի թէ ընթերցողը երբեք ինքն իրեն հարց չէ տւել, թէ ինչ տեսակ պիտի լինի այն հոգեկան վիճակը, որն ունենում են մի բան ասելու մտադրւելիս: Այդ մի բոլորովին որոշ մտադրութիւն է, բոլոր միւսներէից տարբեր, գիտակցութեան մի կատարելապէս ուրոյն վիճակ է, և սակայն արդեօք շատ կան դրա մէջ որոշ զգայական պատկերներ բառերի և առարկաների: Գրեթէ և ոչ մէկը: Սպասեցէք մի փոքր, և գիտակցութեան առաջ բառեր ու

պատկերներ հանդէս կգան, բայց կանխական մտա-
դրութիւնն արդէն կչքանայ: Իսկ երբ որ մտածու-
թեան սկզբնական արտայայտման համար բառեր են
սկսում երևան գալ, միտքը ընտրում է պատշաճա-
ւորները, մերժելով անհամապատասխանները: Գի-
տակցութեան այդ կանխական վիճակին միայն «այս
և այս ինչ բանն ասելու մտադրու-
թեան» անունը կարելի է տալ: Կարելի է ընդու-
նել, որ հոգեկան կեանքի լրիւ երկու երկրորդը մը-
քերի հէնց այդպիսի կանխական ուրուագծերից է
բաղկացած, որոնք բառերի ձև չեն ստացած: Ինչպէս
բացառել այն փաստը, որ, առաջին անգամ մի գիրք
ձայնով կարդալիս, մարդ կարողանում է իր ընթեր-
ցանութեանը արտասանութեան ճիշտ արտայայտու-
թիւն տալ, եթէ չընդունենք, որ առաջին նախադա-
սութիւնը կարդալիս՝ նա արդէն մի աղօտ պատկեր
է ստանում երկրորդ նախադասութեան գէթ ձևի մա-
սին, որը ձուլում է աւել նախադասութեան իմաս-
տի գիտակցութեանը և կարդացողի գիտակցութեան
մէջ փոխում է նոյն նախադասութեան արտայայ-
տութիւնը, ստիպելով որ արտասանելիս իր ձայնին
պատշաճ իմաստ տայ: Այդ տեսակ արտայայտու-
թիւնը գրեթէ միշտ լիովին կախած է քերականա-
կան շարադասութիւնից (կօնսորուկցիոյից): Երբ
կարդում ենք—«ոչ աւելի», ապա սպասում ենք
«քան»-ի, եթէ կարդում ենք—«թէպէտ», գիտենք, որ
յետոյ գալու է «բայց»-ը, «սակայն»-ը, «բայց և այն-
պէս»-ը: Բառական կամ շարահիւստական (սինտաք-
սիսի) ձևի մերձեցման նախադասութիւնը դործնա-
կանում այնչափ անվրէպ է, որ որոշ գրքում ոչ մի
միտք չհասկացող ընթերցողը կարողանում է կարգալ
նոյն գիրքը վերին աստիճանի արտայայտիչ ու մտա-
ցի ձայնով:

Ընթերցողս իսկոյն կտեսնի, որ ես դիտաւորա-
պէս ձգտում եմ, որպէսզի հոգեբանները յատուկ ու-
շադրութիւն դարձնեն դիտակցութեան ոչ-պայծառ
և ոչ-մեկին երևոյթների վերայ, ըստ արժանւոյն
գնահատեն զբանց զերբ մարդու հոգեկան կեանքում:
Գալտօնն ու սրօֆ. Հիւքսլին, ինչպէս կտեսնենք
«Պատկերացման» նւիրած գլխում, մի քանի փորձ
արին Հիւմի և Բէրկլիի ծիծաղաշարժ տեսութիւնը
հերքելու համար, իբր թէ սուարկաների միայն կա-
տարելապէս որոշ պատկերներ կարող ենք գիտակցել:
Միւս փորձը նոյն ուղղութեամբ մեր արածն է, եթէ
միայն աշողեցինք ցոյց տալ, որ անհիմն է այն ոչ-
պակաս պարզամիտ կարծիքը, իբր թէ «գիտակցու-
թեան վիճակներէ» խնայում ենք սուարկաների
միայն պարզ օրեկալիս յատկութիւնները, և ոչ յարա-
բերութիւնները: Բայց այդ բոլոր փորձերը բաւարար
չափով արմատական չեն: Պէտք է ընդունենք, որ
աւանդական հոգեբանութեան որոշ պատկերները մեր
հոգեկան կեանքի միայն փոքրագոյն մասն են: Ա-
ւանդական հոգեբանները այնպէս են դատում, ինչ-
պէս այն մարդը, որը կանգէր, թէ գեաը բաղկացած
է ջրի կարտաներից, դոյլերից, կվարտաներից, գդալ-
ներից և ուրիշ որոշ չափերից: Եթէ կարտաներն ու
դոյլերն իրօք բռնէին գեաը, դարձեալ դրանց միջև
ազատ ջրի մի զանգւած կհոսար: Հէնց այդ ազատ,
ամանների մէջ չտարփակւած ջուրն է, որ հոգե-
բանները յամառ անտեսում են մեր գիտակցութիւնը
վերլուծելիս: Մեր գիտակցութեան մէջ խրաքան-
չիւր որոշ պատկեր իր շուրջը հոսող ազատ «ջրի»
զանգւածի մէջ է ընկղմւած և հանգչում-սահում է
դրանում: Երա հետ կապակցւած է թէ՛ մօտիկ, թէ՛
հեռաւոր բոլոր շրջակայ յարաբերութիւնների գի-

տակցութիւնը, այն շարժառիթների մարդ արձագանքը, որոնց հետեանքով այդ պատկերը ծագել է, այլև սաղմուաբերող գիտակցութիւնը այն արդիւնքների, որ ինքն է առաջացնելու: Պատկերի նշանակութիւնը, արժէքը լիովին կախած է հէնց այդ արացումներից, մաքի գրան շրջակայ և ընթանակից աարքերի միգախառն շրջապատից, կամ, աւելի լաւ է ասել, այդ միգախառն շրջապատը տուեալ պատկերի հետ մի ամբողջութիւն է կազմում. այդ սրա ռոսկը յոսկերաց և մարմին ի մարմնոյն է. ճիշտ է, նոյն ինքն պատկերը դա թողնում է այնպէս, ինչպէս որ նա առաջ էր, միայն թէ հաղորդում է նրան նոր նշանակութիւն և թարմ երանդ:

Այդ յարաբերութիւնները գիտակցութիւնը, որը մանրամասնութիւնների ձևով ընթացակցում է տուեալ պատկերին, անւանենք «հոգեկան օբէրատօններ»:

ՄՏԱԾՈՒԹԵԱՆ ԲՈՎԱՆՉԱԿՈՒԹԻԿԸ: Ի մացման գործառնութիւնը (Ֆունկցիան) մեր գիտակցութեան զանազան վիճակներում վերլուծելով, հեշտութեամբ կարող ենք համոզուել, որ առարկային մակերեսօրէն «ծանօթ լինելու» և առարկան «իմանալու» տարբերութիւնը գրեթէ լիովին նոյնանում է հոգեկան օբէրատօնների ներկայ կամ բացակայ լինելուն: Առարկան իմանալը՝ այլ առարկաների հետ նրա ունեցած յարաբերութիւններն իմանալն է: Առարկային թուօցիկ կերպով ծանօթանալը՝ նրանից հասարակ տալաւորութիւն ըմբռնելն է: Այլ առարկաների հետ տուեալ առարկայի ունեցած յարաբերութիւնների մեծ մասը միայն նրանով ենք իմանում, որ հոգեկան օբէրատօնների օգնութեամբ գաղափարների միջև մի ոչ-մեկին

կցորդակցութիւն ենք հաստատում: Կցորդակցութեան այդ գաղափարութեան մասին, որը գիտակցութեան յորձանքի ամենահետաքրքրական առանձնայատկութիւններից մէկն է, ես էլի մի քանի խօսք կատեմ, նախքան ուրիշ հարցերի վերլուծման անցնելը:

ՄՏՔԵՐԻ ՄԻՋԵԻ ՄԻՇՏ ՈՐ ԵՒ ԲԱՆՆԱԻՈՐ (ՈՍՃԻՕՆԱԼ) ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻԿՆ Է ԼԻՆՈՒՄ: Մեր մաքի բոլոր կամածին պրօցէսներում միշտ մի որոշ բնաբան (թէմա) կամ գաղափար(իդէա) է լինում, որի շուրջն են դառնում մաքի բոլոր մնացած մանրամասնութիւնները(հոգեկան օբէրատօնների ձևով): Այս մանրամասնութիւնների մէջ միշտ զգալի են լինում որոշ պարնչութիւն գէպի գլխաւոր միտքը, սրա հետ կապակցուած հետաքրքրութիւն և մանաւանդ համաձայնութեան և տարածայնութեան յարաբերութիւն՝ նայած թէ այդ մանրամասնութիւններն աշակցում են գլխաւոր միտքը գարգացնելուն, թէ արգելք են լինում: Ամեն մասձութիւն, որի մանրամասնութիւններն իրենց որակով կատարելապէս համաձայնում են հիմնական գաղափարին, կարող է որոշ թէմայի աշող գարգացում համարել: Մաքի մի առարկայ, որպէսզի կաշտղանայ մեր գաղափարների շարքում իրեն համապատասխան տեղ բռնել, բուական է որ տեղ բռնի յարաբերութիւնների այն սքէմայի մէջ, որին որ վերաբերում է մեր գիտակցութեան նաև պիտող գաղափարը:

Հիմնական թէման մեր գիտակցութեան մէջ մրտքով գարգացնել կարող ենք գլխաւորապէս բաւերի, տեսանելիքի և այլ մտապատկերների միջոցով. հիմնական մաքի աշող գարգացման համար այդ հանգամանքը պարկցութիւն շունի: Եթէ գտում ենք, որ տէրմիւնների մէջ մաքի մանրամասնութիւնները կը

ցորդակից են թէ հիմնական թէմային և թէ իրար միջև, և եթէ գիտակցում ենք եզրակացութեան մօտենայր, ապա զգում ենք, որ միաքը կանոնաւոր և տրամաբանօրէն է զարգանում: Մտն լեզու մտը բառեր՝ մտքի մանրամասնութիւնների հետ նմանութեամբ կամ կօնտրաստով յաճախ զուգորդելուց՝ իրար հետ և որոշ եզրակացութեան հետ սերտօրէն կապակցւած են լինում, այնպէս որ մտքի բառական պրօցէկտը ընթանում է ճիշտ զուգահեռաբար համապատասխան հոգեկան պրօցէկտներին տեսողական, լսողական և այլ մտապատկերների ձևով: Հոգեկան այս պրօցէկտներում ամենակարևոր տարրը մտքի ներդաշնակութեան կամ ներհակութեան, ճիշտ կամ սխալ ուղղութեան պարզ զգայութիւնն է:

Եթէ ազատ ախրում ենք անգլիերէնին և ֆրանսերէնին, և սկսում ենք ֆրանսերէն խօսել, աղա մրտածման յետագայ ընթացքում մեր միտքը ֆրանսերէն բառեր կգան, և գրէթէ երբէք այդ միջոցին չի պատահի, որ շեղեմը-անցնենք անգլիերէնի: Եւ ֆրանսերէն բառերի իրար հետ ունեցած այդ կցորդակցութիւնը անգիտակից, մեքենական եղանակով կատարւող մի բան չէ՝ նման բնախօսական հասարակ պրօցէկտի մտածման պրօցէկտի ժամանակ այդ կցորդակցութիւնը գիտակցում ենք: Փրանսերէնի հասկացողութիւնն այնքան շենք կորցնում, որ չգիտակցենք այդ լեզուն կազմող բառերի լեզական կցորդակցութիւնը: Փրանսերէնի հնչիւնների միջոցին ձեր ուշադրութեանը զարմանք է պատճառում անգլիերէն բառի յանկարծակի մէջ բերւելը: Լսող հնչիւնները հասկանալու նւագագոյն ատիճանը՝ դրանց մի որոշ լեզու պատկանելու գիտակցելն է, եթէ միայն առհասարակ գիտակցում ենք այդ հնչիւնները: Սովորա-

բար, երբ ալօւս գիտակցում ենք, որ մեր լսելի բոլոր բառերը պատկանում են մի և նոյն լեզուն և նոյն լեզու որոշ մասնագիտական բառարանին, և որ այդ գէպքում քերականական բոլոր համաձայնութիւնները ամենայն ճշտութեամբ պահւած են, դարձնականում այդ նշանակում է, թէ ընդունում ենք, որ մեր լրտածը որոշ իմաստ ունի: Բայց, եթէ լսող խօսքի մէջ յանկարծ մի անծանօթ այլազգի բառ է մէջ բերւում, եթէ խօսքի մէջ մի սխալ է լսւում կամ փիլիսոփայական խորհրդածութիւնների շարքում յանկարծ որևէ փոփոցային ախմար գարձւածք է պատահում, անպատշաճութիւնից առաջացած անհամաձայնութեան զգայութիւն ենք ստանում, և խօսքի ընդհանուր ոճի նկատմամբ մեր ունեցած կիսագիտակից համաձայնութիւնը իսկոյն չքանում է: Սխալիսի գէպքերում խօսքի բանաւոր լինելու գիտակցութիւնը աւելի բացասական, քան դրական ձևով է արտայայտւում, այսինքն պարզապէս նրանով, որ բացակայում է մտքի տարրերի միջև անհամաձայնութիւն լինելու զգայութիւնը:

Ընդհակառակը, եթէ բառերը մի և նոյն բառարանին են պատկանում, իսկ քերականական շարագասութիւնը (կօնսարուկցիօյ) խստիւ պահւած է, ապա իմաստից բացարձակօրէն զուրկ նախադասութիւնները երբեմն կարողանում են իմաստաւոր գատողութիւնների տեղ անցնել և ոտրդել առանց բնականախորժ գիպչելու մեր լսողութեանը: Անիմաստ նախադասութիւնների միշտ մի և նոյն յերիւրումներն հանգիստցող ձառախօսութիւնները ազօթասներում, այլ և տողին մի դրօշ ստացող լրագրական զրչակների փքուն ձարտասանութիւնը այդ փաստի պայծառ պատկերաւոր օրինակներ կարող են լինել: Եթ ուշա-

ները ցրել էին ծառերի գազաթները առաւօտայ
իրենց երգով, օդը խոնաւ, զով ու հաճելի դարձը-
նելովք, անա մի նախադասութիւն, որը ես կարգացել
եմ մէկ անգամ Ջէոսմ—Պարկում տեղի ունեցած
ըմբշական մրցահանդէսի տեղեկագրում: Պարզ է, որ
լրատու-աշխատակիցը այդ գրել է շատ պովի, իսկ
շատ ընթերցողներ կարգացել են առանց իմաստին
խելամուտ լինելու:

Այսպէս տեսնում ենք, որ բոլոր այդ դէպքերում
մեր խօսքի բուն բովանդակութիւնը, մեր միաքը կադ-
մոզ մտապատկերների ըստ սրակի ընոյթը, շատ քիչ
նշանակութիւն ունի. կարելի է նոյն իսկ ասել, թէ
իսկի նշանակութիւն չունի: Մի և նոյն ժամանակ
ըստ ներքին բովանդակութեան կարևոր
նշանակութիւնը պահում են խօսքի միայն կանգման
կէտերը—մտքի հիմնական նախադրեալներն ու եղբա-
ցութիւնները: Մտքի մտացած ամբողջ յորձանքում
զլխաւոր դերը վերապահւած է խօսքի տարրերի կը-
ցորդակցութեան զգայութեանը, իսկ դրանց բուն
բովանդակութիւնը գրէթէ ոչ մի նշանակութիւն չէ
ունենում: Յարաբերութիւնների այդ զգայութիւն-
ները, տուեալ մտքի աւերմիներին ընթացակցող հո-
գեկան օրէրտօմները, կարող են բազմատեսակ մտա-
պատկերներով արտայայտել: Այս դիպրամայի վե-
րայ ամենից դիւրին է տեսնելը, թէ ինչպէս դանա-
զան կերպի հոգեկան պրօցէսներ հաւասարապէս մի
և նոյն նպատակին են տանում: Թող Ա-ն լինի արտաքին
փորձից ստացւած որ և է տպաւորութիւն, որը մի
քանի հոգու մտածման համար ելակէտ է հան-
դիսանում: Թող Շ-ն լի-
նի այն գործնական եղ-
րակացութիւնը, որին
ամենից ընակաւորէն

բերում-հասցնում է տուեալ փորձը: Յյդ անձերից
մէկը եզրակացութեանը կհասնի մէկ դժով, միւսը—
մի այլ դժով. մտածման այդ պրօցէսի ընթացքում
մէկը կ'օգտուի անդիւրեւի բառական նշաններով,
միւսը—գերմաներէնի. մէկ գիտակցութեան մէջ կը
գերիշինն տեսանելիքի մտապատկերները, միւսինի
մէջ—չօշափելիքի. մէկ մտքի տարրերը կը ունաւոր-
ւին յուզմունքով, միւսինը—նշ, ումանց մտքի պրօցէսը
կհասարակի միանգամից, արագ ու սինթէթիկ կեր-
պով, միւսներինը՝ դանդաղ և մի քանի անգամից:
Բայց երբ որ այդ անձերից իւրաքանչիւրի մտքի
նախափերջին տարրը բերում-հասցնում է դրանց մի
և նոյն ընդհանուր եզրակացութեան, ասում ենք, և
բոլորովին ճիշտ ենք ասում, թէ այդ բոլոր անձերն
իսկապէս մի և նոյն բանն են մտածելիս եղել: Գը-
րանցից իւրաքանչիւրը չափազանց կզարմանար, եթէ
նոյն եզրակացութեանը նախորդող ուրիշի հոգեկան
պրօցէսին մտիկ տար և տեսնէր նոյն պրօցէսում
մտքի բոլորովին այլ տարրեր:

Հոգեկան պրօցէսների չորրորդ առանձնայատկու-
թիւնը, որի վերայ պէտք է մեր ուշադրութիւնը
դարձնենք գիտակցութեան յորձանքի սկզբնական
մակերեսային նկարագրութիւնն անելիս՝ հեռեւեալն
է. ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻԾՏ ՄՏՔԻ ՄԷՆ ԿՈՂՄՈՎ,
ԱՒԵԼԻ Է ՀԵՏԱՔՐՔՐԻՍԾ ԼԻՆՈՒՄ, ԳԱՆ ՄԻՒՍՈՎ,
ՄՏԱԾՄԱՆ ԱՄԲՈՂՋ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՇԱՐՈՒՆԱԿ Ռ-
ՐՈՇ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ Է ՍԼՈՒՄ ՆՐԱ ՏԱՐԲԵՐԻ ՄԻՋԵՒ
ՄԻ ԳԱՆԹԸ ԳՐԱՆՑԻՑ ՄԵՐԺԵԼՈՎ ԵՒ ՄԻՒՍՆԵՐԸ
ԳԵՐԱԴԱՍԵԼՈՎ:

Այս ընտրողական գործունէութեան պայծառ օ-
րինակներ կարող են ծառայել ընտրող ուշադրու-
թեան և խորհրդածութեան երևոյթները: Բայց քչերն

են մեզանից գիտակցում, թէ որքան անընդհատ է ուշադրութեան դործունէութիւնը հոգեկան պրօցէսներում, որոնց հետ սովորաբար չեն կապում այդ դադափարը: Բոլորովին անհնարին ենք համարում հաւասար բաշխել մեր ուշադրութիւնը մի քանի արպտորութիւնների միջև: Լսողական բախումների միօրինակ յաջորդականութիւնը մէկ այս, մէկ այն տեսակի սիթմիկ պարբերութիւնների է բաժանւում, նախած թէ որ հնչիւնները մտքով կշիշանք: Այդ սիթմերից ամենապարզը կրկնակին է, օր., սիկ-տակ, սիկ-տակ, սիկ-տակ: Մակերեսային վերայ ցար ու ցրիւ բծերը ըմբանութեան դէպքում մտքով համախմբում ենք շարքերի ու խմբերի: Գծերը համակրցւում են ձևերի: «Այստեղ»-ի և «այնտեղ»-ի, «այս»-ի և «այն»-ի, «այժմ»-ի և «այն ժամանակ»-ի տարբերութիւնների ընդհանրական բնոյթը արդիւնք է այն փաստի, որ տարածութեան և ժամանակի մէկ այս, մէկ միւս մասերի վերայ ենք ուղղում մեր ուշադրութիւնը:

Բայց մենք ոչ միայն սրտակի շեշտում ենք ըմբանութեան մի քանի տարրերը, այլ սրանցից մի քանիսը համախմբում ենք ի միասին, միւսները դատում ենք: Սովորաբար մեր առաջ դանւած առարկաների մեծ մասը անուշադիր ենք թողնում: Կրփորձեմ համառօտակի բացազրել, թէ այդ ինչպէս է կատարւում:

Վերլուծումն սկսենք հոգեկան աշխարհի ամենատարին ձևերից. ինչ բան են մեր զգայարանները, եթէ ոչ ընտրութեան դործարաններ, օրգաններ (տես, «Զգայութեան մասին ընդհանրապէս» գլուխը): Իր նազէտների ստածով արտաքին աշխարհը կազմող շարժումների անվերջ քաօսիցը իւրաքանչիւր զգայարանը

բանը ընտրում-գատում և ըմբանում է միայն այն շարժումները, որոնց տատանումը արագութեան որոշ ասնմաններում է կատարւում: Տուեալ զգայարանը հակադրում է այդ շարժումներին, անուշադիր թողնելով մնացածները, ասես թէ սրանք բնաւ գոյութիւն չունենային: Ֆիզիքական աշխարհն ըստ ինքեան մի անկարգ, խառն ի խուռն ու անորոշելի միապարտի ամբողջութիւն է հանդիսանում, զուրկ սրկ է երանդաւորութիւնից և զանազանակերպութիւնից մեր զգայարանները, արձագանք տալով մէկ տեսակի, շարժումներին և չափով միւսներին, մի աշխարհ են ստեղծագործել, որը լի է կօնտրաստներով, կարուկ շեշտերով, յանկարծակի փոփոխութիւններով և լոյսի ու սուերի պատկերաւոր յերիւրումներով: Եթէ մեր զգայարանի միջոցով ստացւող զգայութիւնները պայմանաւորւած են նոյն օրգանի ծայրի ապարատի և արտաքին միջավայրի որոշ փոխյարաբերութեամբ, ապա միւս կողմից էլ մեր ուշադրութիւնը բոլոր այդ զգայութիւններից ընտրում է միայն մի քանիսը, առաւելապէս հետաքրքրաշարժները, մի կողմ թողնելով մնացածները: Միայն այն զգայութիւններն ենք սկատում, որոնք որպէս նշան են ծառայում դործնական կամ գեղարուեստական տեսակէտից մեր ուշադրութեանը արժանի առարկաների համար. այդպիսիները «գոյականների» ստանձին անուն են ստանում և այդ պատճառով պատի ու անկախութեան յատուկ աստիճանով են օժտւում: Մտկայն առարկային մեզից յատկացւելիք առանձին հետաքրքրութիւնից դատ, կարելի է ստել, որ բամի եղած օրը փոշու մի սիւն բոլորովին նոյն չափ մի անհատական իր է հանդիսանում և նոյն չափ արժանի է առանձին անունի, ինչ որ և իմ սեփական մարմինը:

Իսկ ինչ է կատարում այնուհետև խթանող
 առանձին առարկայից մեր ըմբռնած զգայութիւնների
 հետ: Իրանց միջև խելքը նորից ընտրութիւն է ա-
 նում: Արտը զգայութիւններ նա ընտրում է որպէս
 այնպիսի պծեր, որոնք ճիշտ են ընտրուում առ-
 եալ առարկան. միւսների վերայ նայում է որպէս
 առարկայի պատահական, առեալ բոլորի հանգամանք-
 ներից պայմանաւորած. յատկութիւնների վերայ:
 Այսպէս, օր., սեղանիս երեսը քառանկիւնի կոչ-
 էլը համեմատ է մէկին այն անթիւ տպաւորութիւն-
 ներից, որոնք նա գործում է ցանցաթաղանթի վերայ՝
 երկու սուր ու երկու բութ անկիւնների զգայութիւն
 առաջացնելով. բայց այս բոլոր տպաւորութիւնները
 ես սեղանի պէրպէկտիւի տեսքեր եմ կոչում, իսկ
 չորս ուղիղ անկիւնները սեղանի իսկական ձևն եմ
 համարում՝ ուղղանկիւն ձևը սեղանի էական յատկա-
 նիչը նկատելով մի քանի սեփական գեղադիտական
 հիմունքներով: Նմանապէս շրջանի իսկական ձևը մենք
 ըմբռնում ենք, երբ տեսողութեան պիծը ուղղահայ-
 եաց է նրան և անցնում է նրա կէտրօնից. շրջանից
 ստացւած միւս բոլոր զգայութիւնները լոկ նշաններ
 են, այդ զգայութիւնները մատնանշող: Թնդանօթի
 իսկական ձայնն այն է, որը լսում ենք նրա մօտ
 գտնելիս: Աղիւսի իսկական գոյնն այն զգայութիւնն
 է, որը ստանում ենք երբ աչքը նայում է նրա վերայ
 ոչ հեռից, ոչ արևի պայծառ լուսին, ոչ էլ կիսա-
 խաւարին. իսկ ուրիշ պայմաններում աղիւսից ուրիշ
 ապաւորութիւն ենք ստանում, որը լոկ որպէս իսկա-
 կանը մատնանշող մի նշան է ծառայում. այն է — ա-
 ռաջին զեպքում աղիւսն աւելի կարմիր է երևում,
 երկրորդում — աւելի կապոյտ, քան է իրօք: Ընթեր-
 ցողն, երկի, չգիտէ մի սոսարկայ, որը պատկերացնե-

լիս չլինէր մէկ որոշ բնորոշ տեսակի զիրքով, որոշ նօր-
 մալ զձագրութեամբ, որոշ հեռաւորութեան վրայ,
 որոշ գունաւորութեամբ և այլն: Բայց այդ բոլոր էա-
 կան բնորոշ յատկութիւնները, որոնք իրենց ամբող-
 ջութեամբ կազմում են առարկայի մեզ համար իսկա-
 կան օրեկտիւ բնոյթը և հակադրում են նոյն առար-
 կայից երբ և իցէ ստացւող այսպէս կոչւած սուբեկ-
 տիւ զգայութիւններին, նոյնպիսի հասարակ զգայու-
 թիւններ են: Մեր խելքը որոշ ուղղութեամբ ընտրու-
 թիւն է անում և վճիռ է դնում, թէ զգայութիւններից
 յատկապէս որոնք աւելի իրական և էական համարենք:
 Այնուհետև, մեր խելքի ընտրող գործունէութեամբը
 այդ կեցող անհատականացրած առարկաների աշխար-
 հում թէ ինչը «փորձ» է անւանւում — ամբողջապէս
 մեր ուշադրութեան վարժութիւնից է կախւած: Իբր
 կարող է հարիւրաւոր անգամներ. մարդու աչքին ընկ-
 նել, բայց, եթէ սա յամաւորէն ուշադրութիւն չը
 դարձնէ վրան, ընաւ կարելի չի լինիլ տեսլ, թէ այդ
 իբր մտել է նրա կեանքի փորձի մէջ: Պատահում է,
 որ հազարաւոր ճանճեր, բղէզներ ու ցեցեր ենք
 տեսնում, բայց ով, բացի միջատարանից (էնտօմօլօգ),
 կարողանում է իր գիտաշութիւններից մանրամասն
 ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ քաղել այդ միջատների
 կեանքի ու յատկութիւնների մասին: Միւս կողմից
 կեանքում մէկ անգամ տեսնւած իբր կարող է ան-
 ջնջելի հետք թողնել մեր յիշողութեան մէջ: Դիցուք,
 չորս ամերիկացի ճանապարհորդութիւն են կատա-
 րում Եւրոպայում: Մէկը առն կրեր է հարուստ պա-
 շար գեղարւեստական տպաւորութիւնների՝ զգեստների
 բնութեան տեսարանների, պարտէզների, ճարտարա-
 պետութեան, քանդակադործութեան ու նկարչութեան
 կերտւածքների: Միւսի համար ճանապարհորդութեան

ընթացքում այդ տպաւորութիւնները կարծես թէ գոյութիւն չեն ունեցել. նա ամբողջովին զբաղած կլինի գործնական կեանքին վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքելով. հետաւորութիւնները, գներ, բնակչութեան թւերը, քաղաքների կանախտացիան, գուռ ու պատուհան փակելու մեքանիսմներ — անա թէ ինչեր կլինին նրա ողջ ուշադրութիւնը կանոցը: Երրորդը, աւել վերադառնալիս, կկարողանայ մանրամասն հաշիւ տալ թատրոնների, բէստօրանների և հրապարակային ժողովների մասին, և ուրիշ ոչ մի բանի մասին. իսկ չորրորդը թերևս ամբողջ ճանապարհորդութեան ընթացքում այն ստիճան խորատուգած կլինի իր խօսերի մէջ, որ երբ հայրենիք կվերադառնայ, նրա յիշողութիւնը ոչինչ մտապահած չի լինի, բացի մի քանի վայրերի անուններից: Ըմբռնւած տպաւորութիւնների մի և նայն բազմութիւնից ճամփորդներից իւրաքանչիւրը ընտրել է այն, ինչ որ ամենից շատ է համապատասխան եղել իր հետաքրքրութեանը, և այդ ուղղութեամբ էլ աշել է իր գիտողութիւնները:

Եթէ այժմ, առարկաների պատահական համախումբները փորձում մի կողմ թողած, մեզ հարց տալու լինէնք, թէ ինչպէս է մեր բնականութիւնը բնաւոր (բացիօնալ) կերպով դրանց իբար հետ շաղկապում, կը տեսնենք, որ այս վերջին պրօցէսում էլ դիտւոր դեր կատարողը ընտրութիւնն է: Մտածողութեանս նւիրւած գլխում կտեսնենք, որ իւրաքանչիւր դատողութիւն պայմանաւորւած է մտքի այն կարողութիւնից, որով վերլուծելիք երևոյթը մասերի է բաժանուում և այս վերջիններից հէնց այն է քաղուում, ինչ որ տեսալ դէպքում կարող է կանոցաւոր եղբակացութեան տանել. հանձարեղ մենք կը

կոչենք այն մարդուն, որը միշտ կկարողանայ տրւեալ փորձից ճշմարտութիւն քաղել տեսական (թէօրէտիկ) ինքիւրներում, և պատշաճաւոր միջոցներ ցոյց տալ գործնականներում (պրակտիկ): Գեղարեստի (էսթէտիկայի) ասպարէզում մեր օրէնքը աւելի ևս անտարակուսելի է: Արեւստաւորը գիտութեամբ ընտրութիւն է անում գեղարեստական ստեղծագործութեան միջոցների մէջ, մերժելով այն բոլոր ձայները (տօները), գոյներն ու չափերը, որոնք իրար չեն ներդաշնակում և չեն համապատասխանում իր երկի գլխաւոր նպատակին: Այդ միութիւնը, ներդաշնակութիւնը (սքնորոշ նշանների կօնվէրգէնցիան) ձէնի խօսքով), որը գեղարեստի ստեղծագործութիւնների անաւելութիւն է տալիս ընտրութեան ստեղծագործութիւնների հանդէպ, ամբողջովին է լի մի նայն օրից (զատում) է կախւած: Կեանքից վերջւած ամեն առարկայ կարող է գեղարեստի ստեղծագործութիւն դառնալ, եթէ արեւստաւորը կարողանայ նրա մէջ ընդգծել մի նշանը, որպէս ամենաբնորոշիչը, դէն գցելով պատահական, հիմնական նշանին շնորդանակող բոլոր տարրերը:

Մի քայլ էլ առաջ գնալով, բարոյագիտութեան (էթիկայի) շրջանն ենք անցնում, ուր որ ընտրութիւնը գիտակցօրէն տիրապետում է մտացած ամեն բանի վերայ: Վարմունքը ոչինչ բարոյական արժէք չունի, եթէ մի բանի հաւասարապէս հնարաւորներից ընտրւած չէ եղել: Մաքրտել յանուն բարու և շարունակ գօրացնել իր մէջ բարի գիտաւորութիւնները, արմատախիլ անել իր միջից գայթակղիչ հակումները, անշեղ հետամտել առաքինութեան ծանր շաւղին — ահա արդէն բարոյական կարողութեան բնորոշիչ արտայայտութիւնները: Այս գեռ քիչ է. այդ բոլորը

ՁԵՄ. ՀՊՏԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

լով միջոցներ են այն նպատակներին հասնելու, որ մարդ ամենից բարձրն է համարում: Իսկ բարոյական կորուստը par excellence էլ աւելի հեռուն պիտի գնայ և հաւասարապէս հասանելի մի քանի նպատակներից ընտրէ այն մէկը, որը ամենաբարձրագոյնը պէտք է համարել: Այստեղ ընտրութիւնը շատ կարեւոր հեռանդներ է առաջ բերում իր հետ, որոնք մարդու յետագայ ամբողջ գործունէութեան վերայ անջնջելի կնիք են դնում: Երբ մարդ խորհրդածում է, թէ արդեօք յանցանք գործէ, թէ ոչ, ընտրէ, թէ չընտրէ այս ինչ վեշակը, ստանձնէ այս ինչ պաշտօնը, ամուսնանայ հարուստ հարսնացուի հետ — նրա ընտրութիւնը իսկապէս ատտանւում է իր մի քանի հաւասարապէս հնարաւոր ապագայ ընաւորութիւնների միջև: Տուեալ վայրկեանում նրա անելիք վճիռը կանխապէս որոշում է իր ամբողջ յետագայ վարքը: Երբ Շօպէնհաուէրը յօգուտ իր դէպքերմիտմի այն ապացոյցն է առաջ բերում, թէ կազմակերպւած ընաւորութեան անէր տուեալ մարդու կամքը կողմից տուեալ պայմաններում միայն մէկ որոշ վճիռ է նախարար, նա մտանում է, որ բարոյական ապգնապի բոլակներում գիտակցութեան համար տարակուսելի է երևում ընաւորութեան հէնց այդ ենթադրական վերջնականապէս կազմակերպւած լինելը: Մարդու համար այնքան կարեւոր չէ այն խնդիրը, թէ ինչպէս վարել տուեալ դէպքում, աւելի կարեւորն է որոշելը, թէ ինչպիսի էակ դառնալն է լաւը ապագայի համար:

Մարդու փորձն ընդհանրապէս քննելիս կարելի է ասել, որ դանազան մարդկանց ընտրելու կարողութիւնը շատ նմանութիւն ունի: Մարդկային ցեղն իր ամբողջութեան մէջ համամիտ է, թէ ինչ առարկա-

ների վերայ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել և ինչ առարկաների պէտք է անուն տալ, փորձից դառած ասորբերից մէկը միւսից գերադասելն էլ կատարում ենք շատ նմանօրինակ (անալոզիկ) եղանակով: Սակայն կայ մի բոլորովին բացառիկ դէպք, երբ ոչ մի մարդ կատարելապէս ուրիշի նման ընտրութիւն արած չէ: Մեզանից ամեն մէկը աշխարհը իւրատեոսակ է երկու կէսի բաժանում, և մեզանից իւրաքանչիւրի համար կեանքի գրեթէ ողջ հետաքրքրութիւնը գրանցից մէկի վերայ է կէնտրօնացած. բայց երկու կէսերի միջի սահմանագիծը խիստ տարբեր ենք դժում: Միտքս լիովին հասկանալի կլինի, եթէ ասեմ, որ բոլորս էլ այդ կէսերն միատեսակ անւանում ենք «ես» և «նչ-ես»: Բոլորովին առանձնայատուկ հետաքրքրութիւնը, որ ամեն մարդ տածում է դէպի իր «ես» կամ «իմս» կոչածը, թէրևս բարոյական տեսակէտից մի անողձւած է, բայց յամենայն դէպս պէտք է հիմնական հոգեկան փաստ համարել: Ոչ որ չի կարող հաւասար հետաքրքրութիւն տածել դէպի իր անձը և իր մերձաւորի անձը: Մերձաւորի անձը ձուլում է մնացած ամբողջ աշխարհի հետ մի ընդհանուր զանդւածի մէջ, որը խիստ հակադրւում է իմ սեփական «ես»-ին: Մինչև իսկ կոխտուած կիսամեռ ճիճուն, ինչպէս Լօտցէն ասում է մի տեղ, իր տանջանքին հակադրում է մնացած ամբողջ տիեզերքը, թէպէտ և սրայծառ հասկացողութիւն չունի ոչ տիեզերքի, ոչ ինքն իրեն մասին: Ինձ համար ճիճուն աշխարհքի մի հոգարակ մասնիկ է. բայց ես էլ նրա համար մի նոյնպիսի հասարակ մասնիկ եմ: Մեզանից ամեն մէկը իր տեսակ է աշխարհքը երկուսի բաժանում:

Հողեկան երևոյթների ընդհանուր բնութագիրը տալուց յետոյ՝ այժմ ղիմենք հողեկան կեանքի աւելի մանրագնին վերլուծման:

ՁԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴԿԱՆՐԱՊԵՆ

ԿԷՆՏՐՕՆԱԶԻԳ ՆԷՍՐԴԱՅԻՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ ՈՒՂԵՂԻ ՎԵՐԱՅ ԱԶԴՈՂ ՄԻՍԿ ՆՕՐՄԱԼ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐՆ ԵՆ: Մարդու նէարդային կենտրոնները բազմաթիւ պլինդ թաղանթներով են շրջապատուած, որոնք պատուարում են դրանց արտաքին բնութեան ուժերի անմիջական ազդեցութիւնից: Մազերը, զանգի հաստ կաշին, դանդը և գոնէ երկու ուղեղային թաղանթները, որոնցից մէկը հաստ, շրջապատում են գլխի ուղեղը, բացի դրանից, այդ գործարանը, ինչպէս և մէջքի ուղեղը, ընկղմուած է յատուկ հեղուկի մէջ, որի մէջ տես թէ լողում է: Այսպիսի պայմաններում ուղեղի վերայ ներդրածել կարող են միմիայն հետեւեալ ազդակները. 1. շատ թոյլ բուժ մէքէնական հարւածներ. 2. արիւնի հոսանքի որակի և քանակի փոփոխումներ. 3. «բերող» կոչւած, կամ կենտրոնաձիգ ուղիներով անցնող նէարդային հոսանքներ:

Մէքէնական հարւածները սովորաբար ոչ մի ազդեցութիւն չեն գործում ուղեղի վերայ: Արիւնի շրջանառման փոփոխութիւններից առաջացած հետեւանքները սովորաբար վաղանցուկ են լինում: Ընդհակառակը, նէարդային հոսանքները օրգանիկ յատկութիւն ունեցող արդիւնքներ են առաջ բերում թէ՛ իրենց տեղ հասնելիս, թէ՛ յետագայում, աննկատելի հետքեր թողնելով ուղեղային նիւթի մէջ, հետքեր, որոնք, մենք կարծում ենք,

ուղեղի կազմածքի աւելի կամ պակաս մնայուն յատկութիւններ են մնում, ձևափոխելով նրա գործունէութիւնը այլ ապագայի համար:

ԻՒՐԱՔԱՆՉՈՒՐ ԲԵՐՈՂ ՆԷՍՐԴ ՊԵՐԻՖԵՐԻԱՅԻ ՈՐՈՇ ՄԱՍԻՑ Է ԳԱԼԻՍ ԵՒ ԳՐԳՌԻՈՒՄ ՈՒ ԼԱՐԻՈՒՄ Է ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԻՑ: Սովորաբար որոշ ընոյթի նէարդը անդդայ է անհամապատասխան կարգի ներգործութիւնների վերաբերմամբ: Այսպէս, օր., տեսանելիքի նէարդները չեն ազդում օդի ալիքների ապտանումներից, կաշու նէարդները — էթէրի լոյսի ալիքներից: Այդ նէարդը չի ազդում անուշահոտութիւններից, տափը բնաւ չի ազդում լսելիքի նէարդի վերայ: Նէարդների իւրաքանչիւր տեսակը շրջակայ միջավայրի տաքանումներից միայն այնպիսիներն է ընտրում, որոնք բացառապէս իրեն են համապատասխանում: Սրա հետեւանքն այն է, որ մեր զգայութիւնները իրարից աճազին միջոցներով բաժանուած ընդհատուած շարքեր են կազմում: Բնաւ հիմքեր չունենք ենթադրելու, թէ արտաքին աշխարհում տաքանումների կարգը մի նոյնպիսի ընդհատուած շարք է հանդիսանում, ինչպիսին որ է մեր զգայութիւնների կարգը: Օդի ալիքների լսելի ամենաարագ շարժումի (առ առաւելն 40,000 տատանում մէկ վայրկեանում) և սաքութեան ալիքների ամենադանդաղ շարժումի (թէրեւս, մի քանի բիլիոն տատանում մէկ վայրկեանում) միջև պէտք է բնութիւնը որեւէ տեղում անթիւ միջանկեալ տարիճաններ իրականացրած լինի, որոնց ըմբռնելու համար համապատասխան նէարդներ չունենք: Շատ հաւանական է, որ ամենադանադան նէարդների մանրաթելերում կատարուող պրոցէսը մի և նոյնն է, կամ գոնէ շատ նը-

ման է: Այդ է, որ «նոսանք» է կոչուում, բայց այդ հոսանքը ցանցաթաղանթում պատճառում է արտաքին տատանումների մէկ կարգով, իսկ ականջում, օր., — ուրիշ կարգով: Այդ պայմանաւորւած է այն ծայրի ապարատների տարբերութեամբ, որոնցով օժտւած են կէնտրօնաձիգ նէարդներից շատերը: Ինչպէս որ գինուում ենք զգալով սոււղ վերցնելու համար, և նպատաւարադով — միս վերցնելու համար, ճիշտ այնպէս էլ նէարդային մանրաթելերը մէկ տեսակի ծայրի ապարատով են գինուում օդի ալիքներն ըմբռնելու համար, ուրիշով — էթէրի ալիքներն ըմբռնելու համար: Ծայրի ապարատը միշտ ձեւափոխւած էպիտէլիալ բճիճներից է բաղկացած, նէարդների մանրաթելերի հետ մի անընդհատ ամբողջութիւն հանդիսանալով: Ինքը նէարդի մանրաթելը անմիջապէս չէ ազդում արտաքին գործօնից, որը նախ ծայրի ապարատի վերայ է ներգործում: Տեսանելիքի նէարդի մանրաթելերը արևի ճառագայթներից անմիջական տպաւորութիւն չեն ստանում. կաշու նէարդային բնին կարելի է հպել սառոյցով՝ առանց ցրտի զգայութիւն ստանալ (նէարդները հասարակ ճաղորդիչներ են, ծայրի ապարատները բազմաթիւ անկատար հեռախօսներ են, որոնցով արտաքին աշխարհը խօսում է և որոնցից իւրաքանչիւրը լսում է խօսւածի միայն մէկ մասը նէարդների մանրաթելերի կէնտրօնական ծայրի մօտի ուղեղային բճիճները նոյն թւով հեռախօսային կայարաններ են — դրանց միջոցով խելքը ըմբռնում է հետուից իրեն ուղղւած խօսքերը:

ՈՒՂԵՂԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՄԱՍԵՐԻ ՄՈՂԵՑԻՑԻԿ ԷՆՆԵՐ.

¹⁾ Սակայն փորձի ենթարկող անձն այս էկզպերիմէնտի ղեկընում ցաւ էզգայ. անհրաժեշտ է բնորոշել, որ այն տեսակ նէարդային մանրաթելերը, ինչպէս և ծայրի ապարատները, որոշ չափով ընդունակ են լարելու մէքէնական և էլէքտրական զբաղիչների միջոցով:

ԳԻՍՆԵՐԸ: Մեր որոտօմներաշ չափով ճշգրիտ հետամտել-պարզել են այն ուղիները, որոնցով զգացող մանրաթելերը՝ կէնտրօնական մասերը մուտք գործելուց յետոյ՝ ուղղոււմ են մինչև իրենց վերջնաւր ուղեղի խորշերի գորշ նիւթի մէջ: Ստորեկ կտեսնենք, որ այդ գորշ նիւթի զրգուումին ընթացակցող գիտակցական սրբօրէնները փոփոխուում են, նայած թէ գորշ զանգւածի որ մասը կըրգոենք: Ամբանութիւնը տեսողական է լինում, եթէ զրգոււողը ծոճակի մասերն են, լսողական է լինում քունքի մասերի վերին շրջանի զրգուման ղէպընում: Կէնտրօնաձիգ նէարդների բերած զրգոյն ուղեղի կեղևի իւրաքանչիւր շրջանը այնպիսի եզանակով է պատասխանում, որի հետ, ըստ երևոյթին, մշտապէս զգայութեան որոշ յատուկ (սպէցիֆիկ) ահնակ է կապակցւած: Այդ անուանել էին նէարդային համակարգութեան «սպէցիֆիկ էներգիաների» օրէնք: Մնշուշտ, անկարող ենք, թէկուզ ենթադրաբար, բացառել այդ օրէնքի հիմքը: Հոգեբանները (Լիւիս, Վունզ, Ռօզէնտալ, Հօլշէյլէր և այլք) շատ են վիճել, թէ զգայութիւնների բաց որակի տարբերութիւններն արդեօք կեղևի լոկ զրգուման վայրից է կախւած, թէ նէարդի բերած հոսանքի յատուկութիւնն և բից: Տարակոյս չկայ, որ ծայրի ապարատի վերայ շարունակաբար ազդող որոշ տեսակի արտաքին ոյժը ասիճանաբար ձեւափոխում է այդ ապարատը. ծայրի ապարատից ստացւած որոշ տեսակի լարւածութիւնը ձեւափոխում է նէարդային մանրաթելերը, և այդ ձեւափոխւած նէարդային մանրաթելերի միջոցով որոշ տեսակի հոսանք հաղորդւում է կեղևի (կօրտիկալ) կէնտրօնին և ձեւափոխում է այդ կէնտրօնը: Իր հերթին կէնտրօնի ձեւափոխութիւնը փոփոխում է առա-

Նախալիք հոգեկան վիճակը, թէպէտ և ոչ սք չի որոշել,
 թէ այդ ինչպէս և ինչու է կատարուում: Բայց այդ
 փոխազդող ձևափոխութիւնները պէտք է շատ դան-
 դաղ անդի ունենան, և, քանի որ խնդիրը չափանաս
 անհատի է վերաբերում, վստահ կարելի է ստել, որ
 կեղևի զրգուող վայրն է, որը, աւելի քան որ և է
 մի այլ բան՝ որոշում է նրա ունենալիք գրայութեան
 որակը: Թէկուզ ցանցաթաղանթը սեղմելիս լինենք,
 թէկուզ տեսանելիքի կենդանի նէարդը ծակելիս, կրտ-
 բելիս, կզմթելիս կամ էլէքարականութեամբ զրգուե-
 լիս լինենք՝ փորձի ենթարկուող սնձը միշտ լոյսի ա-
 լիքներ կզգայ, որովհետև մեր այդ փորձերը վերջ ի
 վերջոյ կեղևի ծոծրակի մասի զրգուում են առաջա-
 ցնում: Այսպիսով, արտաքին առարկաներն զգալու
 մեր սովորական եղանակները կախում են այն բա-
 նից, թէ ուղեղի ինչ մասերի հետ են կապակցուած
 որոշ ծայրի ապարանները, որոնց վերայ է ընկնելու
 արտաքին զրգուը: Արևի պայծառութիւնը ու կրակը
 տեսնում ենք միմիայն այն պատճառով, որ
 այդ առարկաների ճառագայթած էթերային ալիքնե-
 րի տատանումներն ըմբռնելու ընդունակ միակ ծայ-
 րի ազարատը հէնց այն նէարդային մանրաթելերն
 է զրգուում, որոնք դէպի տեսանելիքի կէնտրոններն
 են տանում: Եթէ ուղեղի աարբերի ներքին յարաբե-
 րութիւնների մէջ փոխանակում կատարել կարողա-
 նայինք, արտաքին աշխարհը մեր առաջ բարձրակին
 այլ կերպարանքով կներկայանար: Եթէ հնար լինէր,
 որ, մեր տեսանելիքի նէարդի արտաքին ծայրը մեր ա-
 կանջին կպցնել, իսկ լսելիքի նէարդի արտաքին ծայ-
 րը—աչքին, կայծակը կլսէինք և որտաք կտեսնէինք,
 սիմֆոնիան կտեսնէինք և խմբավարի քանոնը կլսե-
 ինք: Նման հիպոտէսները լաւ վարժութիւն կարող են

լինել իդէալիստիկ փիլիսոփայութիւնից անտեղեկ-
 ների համար:
ԶԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ԸՄԲՈՂՈՒԹԻՒ-
ՆԻՑ: Թիտան տասձ, անկարելի է սրսշէլ թէ ինչ
 է զգայութիւնը. գիտակցութեան առօրեայ կեանքում՝
 ինչ որ սովորաբար զգայութիւններ են անւանում
 և ըմբռնութիւնները աննկատելի կերպով մէկը մի-
 սին է փոխուում: Կարող ենք միայն արձանագրել, որ
 զգայութիւններ անկող գիտակցութեան սկզբ-
 բնական տարրերն ենք հասկանում: Իրանք նէար-
 դային հոսանքները ուղեղի մէջ մուտք գործելու ան-
 միջապէս գիտակցուած արդիւնքն են, դեռ նախ քան
 առաջւայ փորձի զուգորդութիւնների կամ յիշողու-
 թիւնների յարուցելը: Բայց, պարզ բան է, որ գի-
 տակցական կեանքի միայն ամենազգայ հոգակում
 կարելի է այդպիսի անմիջական զգայութիւններ ու-
 նենայ: Իսկ զարգացած յիշողութեան տէր ու գու-
 զորդութիւնների պաշար ձեռք բերած չափանաս
 մարդկանց համար զբանք բոլորովին անհնարին բան
 են: Նախ քան զգայարանների միջոցով սպաւորու-
 թիւն ստանալը՝ ուղեղը խորը քնի մէջ է սուզուած,
 և գիտակցութիւնն իսկապէս բացակայում է: Ծնե-
 լուց յետոյ մինչև իսկ առաջին շարաթը մանուկները
 զրեթէ անընդհատ քնի մէջ են անցկացնում: Բա-
 ւականին դորեզ ազդում (խնդուլս) է պէտք զգայա-
 բանների կողմից այդ նիծը ընդհատելու համար:
 Նորածնի ուղեղում այդ իմպուլսը բացարձակ զուտ
 զգայութիւն է յարուցանում: Բայց փորձը ճեղքու-
 նշմարելի հետքեր» է թողնում ուղեղային նիւթում,
 և զգայարանների կողմից փոխազդուած քյետազայ ար-
 պաւորութիւնները ուղեղում մի ըէակցիայ են յարու-
 ցանում, որի մէջ նախորդ սպաւորութեան արթ-

նացած հետքը իր դերն է կատարում: Որպէս արդիւնք ստացում է զգայութեան մի նոր տեսակ և իմացման մի աւելի բարձր աստիճան: Առարկայի մասին «իդէաները» միախառնում են նրա լսելի զգայութիւններին համար ներկայ լինելու պարզ գիտակցութեանը: մենք անւանում ենք առարկան, դասաւորում ենք (էլյաթիֆիկացիայ), համեմատում ենք միւսների հետ, դատողութիւններ ենք յորինում նրա մասին, և այդպիսով մինչև կեանքի վերջը աւելի ու աւելի աճում-բարդանում է գիտակցութեան հնարաւոր նիւթը, որը կարող է մատակարարել արտաքին սպաւորութիւնների մեծացող յորձանքի կողմից: Առհասարակ, առարկաների աւելի բարձր կարգի գիտակցումն է այդ, որը ըմբռնում է կոչում: Իսկ առարկաների ներկայութեան չոր տարրորոշւած (ոչ-պայծառ) գիտակցումը զգայումն է, ինչ չափով որ առհասարակ մենք կարող ենք այդպիսի վիճակ ունենալ: Մեր ուշադրութեան կատարելապէս ցրւած եղած վայրկեններին, ըստ երևոյթին, ընդունակ ենք լինում որոշ չափով սուղւել անկապ զգայութիւնների յորձանքի մէջ:

ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ ԻՄԱՅՄԱՆ ԸՆԴՈՒՆՍԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅ: Այլապէս ասած, զուտ զգայութիւնը վերացութիւն է (արատրակցիայ). փորձում ինքն ըստ ինքեան դա շատ հազւադէպ է իրականանում. զուտ զգայութեամբ ըմբռնող առարկան էլ վերացական առարկայ է—նա չի կարող բոլորովին առանձնացած պոյութիւն ունենալ: Զգայութեան առարկաները «զգայական յատկութիւններն» են: Աչքի զգայութիւնները առարկանների գոյն երն են վիտակցում, ականջի զգայութիւնները— ձայն երբ, կաշու զգայութիւնները— ծանրութիւնը, սրա-

ծայրութիւնը, տաքութիւնն ու ցըրութիւնը: Մեր մարմնի բոլոր դործարաններից կարող են նէարդային հոսանքներ շարժել՝ մեզ տեղեկացնելու ցաւի յատկութեան մասին և մասամբ էլ հաճոյքի յատկութեան մասին:

Կաշու յատկութեան, խորթութեան և այլ դրանց նման յատկութիւնները, ինչպէս կարծում են, ծագել են շոշափելիքի ու մկանների զգայութիւնների համադրեցութիւնից: Միւս կողմից, առարկաների երկրաչափական յատկութիւնները, դրանց ձևը, մեծութիւնը, իրար միջև եղած հեռաւորութիւնը, և այն (ինչ չափով որ դրանց նոյնացնում ու տարբերում ենք) հոգեբանների մեծ մասը անհնարին է համարում առանց նախորդ փորձի մտարեցութեան աջակցութեան. այդ յատկութիւնների իմացումը, դրանց կարծիքով, վեր է զուտ զգայութեան ուժից:

ՄԻ ԲԱՆԻ ԻՄԱՅՈՒՄ ԵՒ ԻՄՅՈՒԹԻՒՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՄԱՍԻՆ: Այսպիսի տեսակէտից զգայութիւնը միայն իր առարկայի, կամ բովանդակութեան, կատարեալ պարզութեամբ է տարբերում ըմբռնութիւնից: Պարզ յատկութիւն լինելով՝ զգայութեան առարկան աչքի է ընկնում իր միասեռութեամբ. զգայութեան ֆունկցիան, հեռեւադէս միասեռ երևացող իրողութեան պարզ իմացումն է: Իսկ ըմբռնութեան ֆունկցիան արդէն մի ոչ ոչ իմացումն է իրողութեան մասին: Բայց այս վերջին դէպքում մենք շարունակ պիտի իմանանք, թէ այդ ինչ առարկայ է, որ աչքի առաջ ունենք, և այդ թինչ-երի բազմազան պաշարը զգայութիւններն են մեզ մատակարարում: Կեանքի ամենամատաղ շրջանում մեր մշտեքերը զրեթէ բացառապէս կօնկրէա ընոյթ են ունենում: Իրանք մեզ հաղորդում են բարձրագիւ «ինչ»-

եր, ախնս-եր, «ալս»-եր: Կօնդիլիակի ասածով, առաջին անգամ լոյս տեսնելիս՝ աւելի ինքն երս յօր ին ու մ ե ն ք, քան առան ու մ ե ն ք այդ լոյսը: Բայց մեր յետագայ ամբողջ տեսողական իմացութիւնը այդ փորձի վերայ է յենում: Եթէ դրանից անմիջապէս յետոյ յանկարծ կուրանայինք, մեր տեղեկութիւնները չէին կորցնիլ դրա էական գծերը՝ քանի դեռ պահելիս կլինենք դրա յիշողութիւնը: Կոյրերի դպրոցներում աշակերտներին նոյնչափ Գուդեկութիւն է արւում լոյսի մասին, ինչ չափ որ և միւս դպրոցներում. ուսումնասիրում են և՛ արտացոլումը, և՛ բեկեցնելումը, և՛ սպեկտրը, և՛ էթերի հիպօտէսը և այլն: Բայց այդպիսի ուսումնասիրումն ի ծնէ կոյր լաւադոյն աշակերտը պակասներ ունի իր իմացութեան մէջ, որոնցից զերծ է՝ ամենամանզէտը տեսնող երեխաներից: Աչք ունեցողը երբէք չի բացատրիլ կոյրին, թէ ի՞նչ բան է լոյսն ընդհանրապէս, և ըզգայութիւնների որոշ շրջանի կորուստը՝ չէ կարելի փոխարինել ոչ մի դպրոցական կրթութեամբ: Այս ամենը անջքան ակներև է, որ զգայութեան՝ որպէս փորձի տարրի՝ գոյութիւնը ենթադրում են մինչև իսկ այն փիլիսոփաները, որոնք ամենքից քիչ են հակած նրան կարևորութիւն վերագրելու և զնահատելու նրա մատակարարած իմացութիւնը:

ՉԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐԻՑ: Թէ զգայութիւնը, թէ՛ ըմբռնութիւնը, իրարից տարբեր լինելով հանդերձ, համան են նրանով, որ զիտակցւում են պայծառ, կենդանի, որպէս կանգնած մեր աչքի առաջ: Ընդհակառակը, լույ մասածւող, մատարերւող կամ մաքու վ պատկերացւող առարկաները յարաբերաբար ազօտ են լինում և զուրկ այն զու-

նեղութիւնից, այն իրական ներկայութեան յատկութիւնից, որն ունենում են զգայութեան առարկաները: Չգայութիւնների հետ կապակցւած պրօյէկտները ուղեղի կեղևում կախում ունին մարմնի պէրիֆերիայից գալով կէնտրոնաձիգ հոսանքներից. զգայութիւն ստացելու համար պէտք է, որ արտաքին առարկան որպէս գրգռիչ ազդէ աչքի, ականջի և այլն վերայ: Միւս կողմից՝ պարզ վերարտադրական մտպատկերների հետ կապակցւած պրօյէկտները ուղեղի կեղևում, ամենայն հաւանականութեամբ, կախում ունին ուղեղի ուրիշ խորշերից գալով նէարգային հոսանքներից: Այսպիսով, կարելի է կարծել, որ պէրիֆերիայից գալով նէարգային հոսանքները նօրմալ պայմաններում ուղեղի մի այնպիսի գործունէութիւն են յարուցանում, որը անկարող են յարուցանել ուղեղի ուրիշ խորշերից գալով հոսանքները:

Այդ կարգի գործունէութեան հետ, ըստ երևոյթին, կապ ունին գիտակցութեան կողմից ըմբռնելի առարկայի կենդանիութեան և օրեկալու իրականութեան յատկութիւնները՝

ՉԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆՆԵՐԻ ՕՐԵԿՏՐԻ ԼԻՆԵԼԸ: Իւրաքանչիւր իր կամ յատկութիւն արտաքին տարածութեան մէջ է զգացւում: Չէ կարելի պատկերացնել մի փայլ կամ գոյն այլ կերպ, բայց եթէ որպէս տարածային, տարածութեան մէջ սփռւած և մեր մարմնից դուրս գտնուող մի բան: Չայնեքն էլ տարածութեան մէջ են լուում հայումը մարմնի մակերևոյթի վերայ է տեղի ունենում, ցաւն անպատճառ օրեկ գործարանում է զգացւում: Հրդեհանութեան մէջ տարածւած էր այն կարծիքը, իբր թէ զգայական յատկութիւնները նախ է է նց մաքու մ են ըմբռնում, և ապա միայն դրսեւորւում են մտքի

միջից սրա ինտելեկտուալ կամ գերզգայական ակտիվ Յօզուս այդպիսի կարծիքի ոչ մի հիմք բերել չէ կարելի: Այն միակ փաստերը, որոնք թուում էթէ կարող էին այդ կարծիքի օգտին վկայել, աւելի լաւ են բացաղբուում այլ եղանակով, ինչպէս որ կտեսնենք ստորև երեխայի ստացած առաջին զգայութիւնը արդէն նրա համար արտաքին աշխարհ է: Տիեզերքը, որը նա իմանում է կեանքի յետադայ շրջաններում, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ զարգացումը ըսկզբնական, այսպէս ասած սաղմնային, տպաւորութեան, որը՝ հեռոնեան անելով ու բովանդակութեամբ լեցեղով՝ այնպիսի մի մեծ, բարդ ու բազաղբեալ բան է դառել, որ նրա նախնական վիճակը բոլորովին կորել է յիշողութիւնից: Երբ երեխան աղօտ արթնանում է զիտակցելու ինչ-որ բան այստեղ, «այսիկ» (կամ այնպիսի մի բան, որի համար նոյն իսկ «այսիկ» բառն էլ շատ է որոշ, և որի իմացումը աւելի լաւ է «երէսիկ» պարզ միջարկութեամբ բնորոշել), երեխան հանգիստում է մի առարկայի, որի մէջ (թէկուզ և այդ պարզ զգայութիւն լինի) արդէն կան բոլոր «խելքի կատէգորիաները»: Ըմբռնւող առարկայում կան արտաքին օբեկտիւ բնոյթը, սուբստանցիայի և պատճառականութեան պարագաները բառիս ճիշտ նոյն իմաստով, ինչպէս որ այդ կատէգորիաները կան ամեն մի առարկայում, կամ առարկաների սխիթմում աւելի չափահաս մարդու համար: Գեոահաս էակը հրճանքով է հանդիպում իր աշխարհին, և իմացութեան հրաշքը, Վօրաէրի ասածով, մէկ անգամից է ծագում և՛ երեխայի ստորին զգայութեան մէջ, և՛ Նիւտօնեան ուղեզի մեծագոյն յղացումներում:

Զանազան պերիֆերիկ գործարաններից պարզ բազ-

մաթիւ նէարդային հոսանքների միաժամանակ զուգադիպելն է հաւանօրէն, առաջին զրայական փորձի բնախօսական սրայմանը, ոակայն այդ օրդանիկ պայմանների յօգնակիութիւնը չի արդելում գիտակցութեանը մէկ զիտակցութիւն լինելու: Ստորև կը տեսնենք, որ զիտակցութիւնը կարող է մէկ լինել, թէկուզ մէկ անգամից իմացութեան բազմաթիւ առարկաներ ներկայ լինեն և ինքն էլ բազմաթիւ գործարանների միաժամանակ զործակցութիւնից կախւած լինի: Բազմաթիւ բերող հոսանքների կողմից երեխայի զիտակցութեանը մատակարարւած առարկան մի իայտարղէտ ազնկալի քաօային խառնուրդ է: Այդ խառնուրդը երեխայի աշխարհն է հանդիսանում. մեզանից մեծ մասի համար աշխարհը նոյնպիսի մի խառնուրդ է, ընդունակ տարբարուձելու և մասերի տարբարուձելի, բայց իրապէս տակաւին չտարբարուձած: Նա ամբողջովին տարածութիւն գրաւող մի բան է: Ինչ չափով որ նա մեզ համար վերլուձւած և մասերի տարբարուձւած չէ, կարելի է ասել, որ մենք այդ իմանում ենք զգայութեան ձեով: Բայց հէնց որ բաղաղրիչ մասեր տարբերեցինք նրա մէջ և սկսեցինք որոշ յարաբերութիւններ գիտակցել զբանց միջև՝ մեր իմացութիւնը ըմբռնութիւն, նոյն իսկ վերացութիւն է դառնում, և որպէս այդպիսին այս գիտում քննելու չէ:

ԶԳՍՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԹՍՓԸ (ինտէնսիւութիւնը): Լոյսը կարող է այնքան աղօտ լինել, որ զգալիօրէն չի փարատի խաւարը, ձայնն այնքան խուլ, որ անլսելի կլինի, հպումն այնքան թույլ, որ չենք զգայ զբան: Այլ խօսքով ասած, զրգիւրը պէտք է որոշ մեծութեան լինի, որպէսզի որևէ համապատասխան զիտակցելի զգայութիւն յարուցանէ: Շ է մ ք ի օրէն

քրն է այս՝ ֆէինէրից բանաձևաւ — գրգիւր պէտք է սրոշ սահմանագիծ անցնի, նախ քան առաջկան զիտակցութեան մէջ մուտք կգործէ: Հազիւ-հազ շէմքից վեր գտնուած գրգիւր կոչոււմ է minimum visibile, audibile. etc (նւագագոյն տեսանելի, լսելի և այլն): Եթէ շէմքից սկսած առտիճանաբար զօրեղացնենք գրգիւրը, զգայութիւնն էլ կ'աճի, թէպէտ և աւելի դանդաղօրէն, մինչև որ վերջապէս կհասնի բարձրագոյն կէտին, որից դէնը զգայութեան թափը չէ սաստկանում, ինչքան էլ որ գրգիւր մեծացնելու լինենք: Սովորաբար, դեռևս բարձրագոյն կէտին չհասած՝ զգայութեան սղէցիֆիկ բնոյթին միախառնել է ըսկաում ցաւը: Այդ բանը բոլորովին պարզ կերպով կարելի է դիտել զօրեղ ճնշման, մեծ սաքութեան և ցրտութեան, պայծառ լոյսի և ուժգին ձայնի դէպքերում. ճաշակելիքի և հոտոտակելիքի զգայութիւնների դէպքում նոյնը պակաս որոշութեամբ դիտելի է լոկ այն պատճառով, որ այստեղ աւելի դժւար է գրգիւրը զօրեղացնելը: Միւս կողմից, բոլոր զգայութիւնները, նոյն իսկ այնպիսիները, որոնք անախորժ են մեծ թափի դէպքում, նւագագոյն առտիճանում աւելի դուրեկան են լինում, քան անդուր: Հազիւ դառն համը կամ նեխուած բանի թոյլ հոտը կարող են, դոնէ, սրոշ հետաքրքրականութիւն ունենալ:

ՎԷՔԷՐԻ ԵՒ ՖԷԻՆԷՐԻ ՕՐԷՆԲԻ ՄԱՍԻՆ Ասացի, թէ զգայութեան թափը իրեն յարուցանող գրգիւրից դանդաղ է սաստկանում: Եթէ շէմքը իսկի չլինէր, և եթէ գրգոի իւրաքանչիւր հաւատար սաստկացումը զգայութեան թափի հաւատար սաստկացում առաջացնելիս լինէր, այս երկու մեծութիւնների միջև եղած յարաբերութիւնների պատկերը այլ կերպի կլինէր, քան ինչ որ տեղի ունի բնութեան մէջ:

Զգայութեան գրգիւրից յետ մնալու և զգայութեան ու գրգիւրի յարաբերութեան օրէնքի ճշգրիտ բանաձևումը Վէքէրին է վերագրում, որովհետև նա էր դրա առաջին գիւտն անողը ծանրութեան զգայութեան վերաբերմամբ:

Վէքէրի բանաձևը կարելի է և այսպէս ձևաբանել — զգայութեան հաւասար յաւելումներ ստանալու համար գրգիւրը պէտք է սաստկացնել յարաբերաբար հաւատար յաւելումներով: Պրօֆ. Ֆէինէրը (Լէյպցիգում) Վէքէրի օրէնքի վրայ մի տեսութիւն հիմնեց զգայութիւնները քանակօրէն չափելու համար, որ բազմաթիւ և բուռն բնագանցագիտական վիճաբանութիւնների առիթ եղաւ: Ֆէինէրի կարծիքով, գրգիւր սաստկանալիս՝ կարող ենք որպէս զգայութեան միաւորը ընդունել զգայութեան իւրաքանչիւր հազիւ նշմարելի նոր սաստկացումը, և այդ բոլոր միաւորները իրար հաւասար համարել, չնայած այն փաստին, որ զգայութեան հաւասարապէս հազիւ նշմարելի սաստկացումները ըմբռնելիս իսկի իրար հաւասար չեն թւում: Հարիւր ֆունտանոց ծանրութեան համար հազիւ նշմարելի սաստկացում հանդիսացող բազմաթիւ ֆունտերը աւելի մեծ քանակութիւն են թւում եթէ այդ հարիւր ֆունտին աւելացնելու լինենք, քան մի քանի ունցը, որոնք հազիւ նշմարելի յաւելում են հանդիսանում մէկ ֆունտի համար: Ֆէինէրն աչքաթող արեց այս իրողութիւնը: Նա այնպէս էր ընդունում, իբր թէ շէմքից սկսած մինչև S թափը գրգիւրը առտիճանաբար զօրեղացնելու դէպքում զգայութեան առանձին-առանձին նշմարելի սաստկացումներ զգալիս՝ այդ S թափը ամբողջութեամբ տարածութեան վերայ կատարելապէս հաւա-

ՋԵՄՍ. ՀՈԳԵՆ ԼՆՈՒԹՅՈՒՆ

սար ը միաւորներէրց է բաղկացած: [Ուրիշ խօսքով, ընդունելով S ն զգայութիւն ընդհանրապէս, d -ն հազիւ նշմարելի սաստկացում՝ կտանանք հաւասարութիւն $dS = \text{const}$: Սյն-ինչ dS առաջացնող զրգիւթ սաստկացումը (անւանենք այդ dR) փոփոխական է: Ֆէխնէրը զրան «տարբերման շեմք» կոչեց, և որովհետև զրա յարաբերութիւնը R -ին մշտական է, ապա կունենանք հաւասարութիւն $\frac{dR}{R} = \text{const}$.]: Քանի որ զգայութիւնը թւով արտայայտելու հնարաւորութիւն ներկայացաւ, իսկոյն, Ֆէխնէրի տեսլով, հոգեբանութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ մաթէմատիկական վերլուծման ընդունակ ճշգրիտ գիտութիւն գառնալու: Տւեալ զգայութեան մէջ եղած միաւորների թիւը որոշելու ընդհանուր բանաձևը ըստ Ֆէխնէրի է $S = C \cdot \log. R$, որտեղ S -ն զգայութիւնն է, R -ն քանակօրէն արտայայտուած զրգիւնն է, իսկ C -ն այն մշտականն է, որը պէտք է որոշել առանձին փորձի միջոցով զգայութիւնների իւրաքանչիւր յատուկ (սպէցիֆիկ) կարգի համար: Զգայութիւնը յարաբերական է զըրգիւթի լոգարիթմին:

Ֆէխնէրի հոգեբնագիտական բանաձևը (այս անւանումը Ֆէխնէրի տւածն է) բազմակողմանի քննադատութեան ենթարկեց և որովհետև այդ բանաձևը ոչինչ գործնական արդիւնք չուեց՝ մենք նրանով չենք զբաղւի: Ֆէխնէրը զրքի գլխաւոր արգիւնքն այն եղաւ, որ նա էկոպէրիմէնտական եղանակով ստուգեց ու հաստատեց ճշտութիւնը Վէբէրի օրէնքի (որ զործ ունի միմիայն հազիւ նշմարելի տարբերութիւնների հետ և ոչինչ չէ ասում ամբողջ զգայութիւնը չափելու մասին) և զարկ տւեց ստատիստիկական մէթօդները գործադրելու խնդրին: Զանազան դասի զգայու-

թիւնների վերլուծումը ցոյց տւեց, որ Վէբէրի օրէնքը միայն մասամբ է ճիշտ: Ստատիստիկական մէթօդների խնդիրն յարուցանել պէտք եղաւ այն պատճառով, որ մեր զգայողութիւնը չափազանց տատանւում է երկու տւեալ վայրկեանների միջև: Այսպէս, երևան հանւեց, որ երբ երկու զգայութիւնների տարբերութիւնը հազիւ նշմարելի գառնալու սահմանին է հասած լինում՝ այդ տարբերութիւնը մէկ զգում ենք, մէկ ոչ: Մեր մէջ անդադար տեղի ունեցող պատահականներքին փոփոխութիւնների պատճառով անհնարին է որոշել զգայութեան հազիւ նշմարելի սաստկացումը, եթէ ի նկատի չառնւի բազմաթիւ գնահատումներից հանւած մի միջին եզրակացութիւն: Այդ պատահական վրիպումները հաւասարապէս կարող են կ'մեծացնել և փոքրացնել փորձից ստացւած ցուցումները մեր զգայողութեան աստիճանի մասին. զրանք հարթւում են միջին թւի միջոցով. միջին նորմալից վեր և վար եղած թւերը գումարւելով իրար հաւասարակշռում են և այդպիսով որոշւում է նորմալ զգայողութիւնը, եթէ այդպիսին գոյութիւն ունի (այսինքն մի զգայողութիւն, որը կախւած լինի սչ թէ պատահական, այլ մշտական պատճառներից): Միջին թւեր ստանալու բոլոր մէթօդները իրենց դժւարութիւններն ու որոգայթներն ունեն և ներկայումս շատ նրբամիտ վիճաբանութիւնների առարկայ են: Իբրև օրինակ, թէ որչափ աշխատանք են պահանջում ստատիստիկական մէթօդներից միքանիսը և թէ որքան համբերատար են գերմանացի հետազօտողները, կարող եմ մատնանշել այն փաստը, որ Վէբէրի օրէնքը ճնշման զգայութեան վերաբերմամբ այսպէս կոչւած «ճիշտ և սուտ գէպքերի մէթօդի» օգնութեամբ ստուգելիս՝ Ֆէխնէրը արձանագրել էր ազիւսակներում և

հաշի տուել մօտ 24.576 տոանձին աւելաներ:

ՉԳՍՅՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ ԲՍՐԴ ԲԱՆՆԵՐ ՁԵՆ: Փէլի-
 նէրի ամբողջ ձեռնարկութեան դէմ հիմնաւոր ա-
 ռարկութիւն է հանդիսանում ըստ երևութին
 այն փաստը, որ նոյն ինքն զգայութեան
 ամեն արբերելի աստիճան և ամեն տարբերելի ո-
 րակ զխտակցութեան մի-մի անբաժանելի իրողութիւն
 են ներկայանում թէկուզ և մեր զգայութիւնները ար-
 տաքին պատճառները բազմաթիւ մասերից են բաղ-
 կացած լինում: Ամեն զգայութիւն մի միապարզ
 ամբողջութիւն է: Ինչպէս ասում է Միւնստերբեր-
 գը — «գորեզ զգայութիւնը թոյլ զգայութիւնների
 արտազրեայը կամ գումարը չէ, այլ աւելի շուտ մի
 նոր ու անհամեմատելի բան է. այնպէս որ, ձայնի, լոյ-
 սի և ջերմութեան գորեզ ու թոյլ զգայութեան մի-
 ջն չափելի տարբերութիւն որոնելը առաջին հայեաց-
 քից նոյնչափ անմիա մի գործ կլինէր, ինչպէս
 եթէ փորձէինք մաթէմատիկորէն որոշել աղիի ու
 թթուի կամ զլիսացաւի ու ստամնացաւի տարբերու-
 թիւնը: Հետեապէս պարզ է, որ, քանի որ լոյսի
 աւելի թոյլ զգայութիւնը չէ պարունակում աւելի
 գորեզի մէջ, ապա ուրեմն հոգեբանօրէն չի լինի եթէ
 ասենք, թէ վերջին զգայութիւնը տարբերում է առա-
 ջինից մի յ աւելում ու միջով): Յիշաւի, վառ-կարմիր
 գոյնի մեր զգայութիւնը կարմրաւուն գոյնի զգայ-
 ութիւն չէ՞ վրան էլի կարմրաւուն աւելացրած. վառ
 կարմիրը կարմրաւունից որակով տարբեր մը բան է:
 Նմանապէս էլէկտրական աղեղի լոյսի մեր զգայու-
 թեան մէջ ճրագուի բազմաթիւ միացող մոմերի լոյս
 չէ պարունակում: Իւրաքանչիւր զգայութիւն ինքն
 ըստ ինքեան մի անբաժանելի միաւոր է հանդիսա-

1) «Beiträge zur exp. Psychologie», Heft 3, § 4.

նում, և բոլորովին անիմաստ բան կլինէր ասելը,
 թէ զգայութիւնները բազմաթիւ միաւորների
 դումարներ են: Այս եզրակացութիւնը ինչի չէ հա-
 կասում այն փաստին, որ թոյլ զգայութիւնը ելակէտ
 ընդունելով և աստիճանաբար գորեզացնելով՝ զգում
 ենք, թէ ինչպէս նա սաստկանում է «աւելի, աւելի
 ու աւելի»: Այստեղ ոչ թէ միևնոյն նիւթի քանակն
 է աւելանում, այլ ընդհակառակը, աւելի ու աւելի
 մեծանում է տարբերութիւնը, բաժանող տա-
 րածութիւնը տեալ զգայութեան և այն զգայ-
 ութեան միջև, որ ելակէտ էինք ընդունել: «Տար-
 բերման» նւիրած զլիսում կտեսնենք, որ մինչև
 իսկ պարզագոյն զգայութիւնների միջև կարելի է
 տարբերութիւն նկատել: Կտեսնենք նաև, որ տար-
 բերութիւններն էլ են իրարից տարբեր-
 ւում, որ զանազան տեսակի տարբեր-
 ութիւններ զոյութիւն ունեն, և որ այս տե-
 սակներից ամեն մէկում առարկաների շարքը կարելի է
 դասաւորել աստիճանաբար սաստկացման կարգով: Այս
 շարքերից ամեն մէկում առաջին օրակը աւելի շատ
 է տարբերում վերջինից, քան միջինից: Ինտենսի-
 ւութեան տարբերութիւնը տարբերութեան հնարաւոր
 սաստկացման այդպիսի տեսակներից մէկն է. ուստի
 և ինտենսիւթեան գորեզացման մասին մեր դասու-
 ղութիւնները միասեռ միաւորների գումարման հի-
 պօտէսի կարիքը չունեն սաստկացող ամբողջութիւն
 գոյացնելու համար:

ԱՅՍՊԼԵՍ ԿՈՉԻԱՄ «ՅԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Օ-
 ԲԷՆՔԸ»: Վէբէրի օրէնքն ըստ երևութին լոկ մի մաս-
 նակի դէպք է աւելի լայնածաւալ օրէնքի, որի
 համաձայն՝ որչափ շատ առականների վերայ է ուղ-
 ցւած լինում մեր ուշադրութիւնը՝ այնքան քիչ ման-

քամասնութիւններ ենք կարողանում նկատել աւետարանութեան մէջ: Այս օրէնքն ակներև է, երբ առարկաները տարբեր տեսակի են. ինչ հեշտութեամբ ենք մտանում մարմնի տկարութիւնը գւարթ խօսակցութեան ժամանակ. սրչափ քիչ ենք նշմարում ազմուկը սննեակում՝ երբ մեր ուշադրութիւնը աշխատանքով է կլանւած: Ad plura intentus minus est ad singula sensus, ըստ հին առածի: Կարելի էր աւելացնել, որ ուշադրութեան առարկաների միատեսակ լինելը այս արդիւնքը չէ փոխում, բայց որ միևնոյն տեսակի երկու գօրեղ զգայութիւն ըմբռնելիս, զիտակցութիւնը, հէնց դրանց մեծ ինտէնսիւութեան պատճառով, անկարող է երևան բերել այն տարբերութիւնը, որն անմիջապէս իր վրայ կգարձնէր ուշադրութիւնը՝ եթէ այդ զգայութիւններն աւելի թույլ լինէին, ուստի և ոչ այնչափ ցրւէին մեր ուշադրութիւնը:

Չպնդենք, թէ այս միտքը բացարձակօրէն ճիշտ է: Առ այժմս կարող ենք որպէս անտարակուսելի ընդհանուր իրողութիւն ընդունել, որ կէնտրօնաձիգ նէարդական հոսանքների հոգեկան ներգործութիւնը կշարունակում ունի նաև միւս միաժամանակ գործող կէտրօնաձիգ հոսանքներից: Կողմնակի հոսանքները փոփոխում են նէարդական հոսանքից զիտակցութեանը հաղորդւած առարկայի ոչ միայն ըմբռնելի ութիւնը, այլ նաև որակը: «Միաժամանակ կատարող զգայութիւնները ազդում են մէկը միւսի վերայ» — անա այդ օրէնքի կարճ բանաձևը. (նոյնն է նաև իրար յաջորդող զգայութիւնների դէպքում, ես աչքի առջ ունեմ միայն միաժամանակեայ զգայութիւն—

1) Բազում եմ Յիհէնից՝ «Leitfaden d. physiologischen Psychologie», 1891, s. 36, ուր հեղինակը վերջապետում է բերում Հէրինգից:

ները պարզութեան համար): Ամեն մի իր մենք ըզգում ենք մի ուրիշ իրի յարաբերութեամբ — անա Վունդի աւելի մշուշապատ բանաձևը յարաբերութեան այդ ընդհանուր օրէնքի համար, որ այս կամ այն ձևով յայտնի է եղել հոգեբաններին չօրսի օրերից: Յաճախ ինչ-որ խորհրդաւոր նշանակութիւն են վերագրել դրան. և թէև անշուշտ մեզ անյայտ են այդ օրէնքի հետ կապակցւած պրօցէսների մանրամասնութիւնները, բայց և այնպէս տարակոյս չկայ, որ դրանք բնախօսական բնոյթ ունեն և նէարդական հոսանքների փոխազարձ ազդեցութեան արդիւնք են հանդիսանում: Շատ բնական է, որ հոսանքների այդ փոխազդեցութիւնը կարողանում է զգայութեան փոփոխութիւն առաջ բերել:

Նման փոփոխութեան օրինակներ ցոյց տալը դժուար չէ¹⁾: Նօտաները իրար աւելի դուրեկան են դարձնում ակորդում, իսկ գոյները — ներդաշնակ ամբողջութեան մէջ: Կաշւի մակերեսի մի մասը տաք ջրի մէջ ընկղմելիս՝ ջերմութեան զգայութիւն ենք ստանում. իսկ եթէ աւելի մեծ մաս ընկղմենք՝ ջերմութեան զգայութիւնը կսաստկանայ, չնայած որ ջրի տաքութիւնն իհարկէ մնում է նոյնը: Նմանապէս տեսանելի առարկաների մեծութեան համար խբօմատիկ միսիմում գոյութիւն ունի. ցանցաթաղանթի վերայ տպաւորելիս, դրանք պէտք է որոշ թւով նէարդային թելիկներ զրգոեն, ապա թէ ոչ դունաւոր զգայութիւն բնաւ չի առաջանայ: Վէբէրը նկատել էր, որ ճակատի վրայ դրւած տալէրը ա-

1) Սրտ առաջաօրինակ կրող էր ձառայի այն դէպքը, երբ կոնաչ ու կարմիր գոյները մեծամասնակ ներգործելով ցանցաթաղանթի վերայ՝ զեղիւնի զգայութիւն են առաջացնում: Բայց ես այս օրինակը բերելուց ձեռնպահ եմ մնում, քանի որ յայտնի չէ, արդեօք նէարդական հոսանքները տեսողական նէարդաւարբեր թելիկներով են անցնու է թէ ոչ:

ւելի ծանր է թւում, եթէ սառն է, և աւելի թեթեւ
 էթէ տաք է: Ուրբանչիչը գտաւ, որ մեր բոլոր
 զգայարաններդ փոխադարձաբար ազդում են իրենց
 յարուցած զգայութիւնների վերայ: Փորձի Կնթակայ
 անհատը շէր կարող տարբերել որոշ հեռաւորութեան
 վերայ գտնուած գունաւոր բծերը, բայց հէնց որ ական-
 ջին կամէրտօն հնչեցրին, կարողացաւ: Նոյն բանը
 կրկնեց մեծ հեռաւորութեան վրայ տառեր կարդալու
 փորձի զէպքում. կամէրտօնը հնչելիս տառերը տե-
 սանելի դառան: Այս երևոյթի ամենաստվորական օ-
 րինակներն են ըստ երևութին ցաւի սաստկանալը
 ազմուկի կամ լոյսի զէպքում և սիրտը խառնելու
 սաստկացումը այլ ընթացակից զգայութիւններից:

ԿՕՆՏՐԱՍՏԻ ՆԵՐԿՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ: Այսպէս կոչ-
 ւած «միաժամանակեայ գունաւոր կօնտրաստի» ե-
 րևոյթները կարող են որպէս ամենաստվորական օրի-
 նակներ ծառայել, թէ ինչ կերպ են նէարդական հո-
 սանքներն ազդում իրար վրայ: Վեր առէք զանագան
 վառ գոյնների մի քանի թերթիկներ. ամեն մէկի վերայ
 զրէք բոլորովին միևնոյն գոյնի մոխրագոյն թղթի
 մի-մի կտոր. յետոյ ծածկեցէք բոլոր թերթիկները սպի-
 տակ թափանցիկ թղթով, որը մեղմացնում է և մոխ-
 րագոյն գոյնը, և գունաւոր ֆօնը: Իւրաքանչիւր
 թերթիկի վերայ մոխրագոյն կտորը լրացուցիչ գոյ-
 նով գունաւորւած կթւայ ֆօնի գոյնին համեմատ, և
 զանազան մոխրագոյն կտորները այն աստիճան իրա-
 րից տարբեր գոյնի կերևան, որ ոչ ոք չի ճանաչի
 թէ զբանք բոլորը միևնոյն մոխրագոյն թղթի կտոր-
 ներն են. մինչև որ չբարձրացնի թափանցիկ սպի-
 տակ ծածկոցը: Հէլմհօլցի կարծիքով այդ երևոյթի
 պատճառը մեր մէջ արմատացած սովորութեան թիւք
 գործադրումն է, որի գորութեամբ մենք սովոր

ենք հաշի տոնել այն միջավայրի գոյնը, որի միջով
 տեսնում ենք տառերկաները: Միևնոյն իրը և պայ-
 ծառ երկնքի կապոյտ լուսով, և մոմի կարմրաւուն-
 դեղին լուսով, և նոյն իրի «լաակերը արտացոլող
 կարմիր-փայտէ սեղանի յղկւած մակերեսի մուգ-
 մոխրագոյն լուսով» միշտ իրեն յատուկ միևնոյն գոյ-
 նի է երևում, որը մեր միտքը յատկացնում է իրի
 արտաքինին նախորդ փորձերի հիմամբ և որով ուղ-
 դում է միջավայրի թիւք ազդեցութիւնը: Հէլմհօլցի
 կարծիքով, վերևի օրինակում մեր մտքին թւում է,
 թէ սպիտակ թղթով ծածկւած ֆօնի գոյնը տարած-
 ւում է մոխրագոյն կտորի վերայ: Բայց որպէսզի
 կտորը այդպիսի գունաւոր ծածկոցի տակից մոխրա-
 գոյն երևայ՝ պէտք է որ նա իրօք լրացուցիչ գոյնի
 լինի ծածկոցի վերաբերմամբ. ուստի և մենք կար-
 ծում ենք, թէ նա իրօք էլ լրացուցիչ գոյնի է: Հէ-
 րինզը ցոյց տւեց, որ Հէլմհօլցի տեսութիւնը հիմքից
 զուրկ է: Անտեղի կլինէր առաջ բերել այստեղ այս
 խնդրի խիստ մանրակրկիտ վերլուծումը. բաւական
 է յիշատակել, որ փաստերը վկայում են այս երև-
 ոյթի բնախօսական բնոյթի մասին — զա մէկն է այն
 զէպքերից, երբ զգայական նէարդական հոսանքները
 համազգեկիս այլ արդիւնք են առաջ բերում գիտակ-
 ցութեան մէջ, ինչ քանոր կառաջացնէին՝ եթէ ա-
 ռանձին-առանձին ազդելիս լինէին:

Յ ա ջ ո ղ ա կ ա ն կ օ ն տ ր ա ս տ ր տ ար բ ր է
 միաժամանակեայ կօնտրաստից. նրա պատճառը յոգ-
 նածութիւնն են համարում: Այս կարգին են պատ-
 կանում տեսողութեան մէջ «տեսողական հետքեր»
 անւան տակ առաջ բերուող փաստերը: Յամենայն
 զէպս պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ նախկին
 զգայութիւնների տեսողական հետքերը կարող են գոյ-

ակցել ներկայ զգայութիւններին, և թէ առաջինները, թէ վերջինները կարող են իրար փոփոխել ճիշտ այնպէս, ինչպէս և միաժամանակեայ զգայութիւնները:

Կոնտրաստի երևոյթները սեղի ունեն ոչ միայն տեսանելիքի, այլ և միւս զգայութիւնների շրջանում, քայքայ շատ պակաս պայծառութեամբ. այդ պատճառով էլ ես բան չասացի դրանց մասին:

ՇԱՐԺՄԱՆ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Շարժման զգայութիւնների հոգեբանական կարեւորութեան պատճառով ես նրանց առանձին գլուխ եմ նւիրում: Շարժման զգայութիւնները երկու տեսակի են լինում. —

1) Մեր մարմնի զգայունակ մակերեսի վրայով տեղափոխուող առարկաների շարժման զգայութիւններ.

2) Մեր սեփական մարմնի՝ տարածութեան մէջ տեղափոխելու զգայութիւններ:

ՄԱՐՄՆԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՎԵՐՄԱՅ ՇԱՐԺՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Բնախօսներն ընդունում են, թէ շարժման (մօտօր) զգայութիւն ծագել չէ կարող, եթէ չկան հետեւալ պայմաններ. պէտք է յաջորդաբար իմանանք շարժուող առարկայի գանազան դրութիւնները՝ ելակէտը (terminus a quo) ու յանգման կէտը (terminus ad quem). քացի այդ, շարժուող առարկայի իրար անընդհատ յաջորդող տեղափոխութիւնները պիտի կատարեն ժամանակի այնպիսի միջոցներում, որոնք նկատելի են գիտակցման համար: Իսկապէս այդ եղանակով մենք իմանում ենք միայն ամենազանգաղ

շարժումների մասին: Փամացոյցի սլաքը XII-ի, իսկ յետոյ V-ի վերայ տեսնելիս՝ եղբակացնում ենք, թէ նա շարժելիս է եղել այդ ժամանակամիջոցի ընթացքում: Արևը նախ արևելքում, յետոյ արևմուտքում տեսնելիս, եղբակացնում ենք, թէ նա անցել է մեր գլխի վրայով: Սակայն այդ մասին և գրական և գրական մեք կարողանում ենք միայն առաջուց և աւելի անմիջական եղանակով մեզ յայտնի եղած փաստերի հիմամբ. այն-ինչ էկսպերիմէնտալ ճանապարհով պարզած է, որ մենք շարժման անմիջական և պարզ զգայութիւն ենք ունենում: Չէրմակը վաղուց մատնացոյց էր արել հետեւալ երկու փաստերի տարբերութեան վերայ — տեսնել ժամացոյցի վայրկենի սլաքի շարժումը ուղղակի նայելով նրա վերայ, կամ նկատել, որ ժամացոյցի սլաքը տեղափոխել է նոյն ժամանակամիջոցին նայելով ցիֆերբլատի մէկ ուրիշ կողմի վերայ: Առաջին դէպքում զգայութեան յատուկ (սպէցիֆիկ) որակութիւնը կայ, որ բացակայ է երկրորդ դէպքում: Եթէ կաշի (օր. մեր ձեռքի) վերայ մի վայր գտնենք, որի վերայ կարկինի իրարից մէկ դիւրմով հեռացած երկու մատների հըպումը մէկ զգայութիւն է առաջացնում, և այդ վայրում մատիտի սրած ծայրով 0,1 դիւրիմ երկարութեամբ մի գիծ քաշենք՝ պայծառօրէն կէտի շարժում կզգանք և մինչև իսկ կկարողանանք աղօտ կերպով որոշել սրա ուղղութիւնը: Այս դէպքում, պարզ է, որ շարժման զգայութիւնը չէ ծագում իր ելման և յանգման կէտերը նախապէս գիտակցելուց, քանի որ տան անգամ մեծ տարածութիւնն իսկ չէ տարբերում գիտակցութեան կողմից կարկինի երկու մատների հպման ժամանակ: Նոյնը դիտել կարելի է և աչքի վե-

բայ: Եթէ ձեր մատները գնէք փակ աչքի վերայ՝
անկարելի է նրանց համարել շօշափելիքի զգայու-
թեան միջոցով. ուրիշ խօսքով ասած՝ այն հինգ շեր-
տը աչքի վերայ, որ մատները գրգռում են, չեն տար-
բերում մեր գիտակցութեան կողմից. բայց և այն-
պէս այդ մատների ամենափոքր շարժումն անգամ
շատ պայծառ գիտակցում է որպէս շարժում և ոչ թէ
որպէս որևէ ուրիշ բան: Պարզ է ուրեմն, որ շարժման
մեր զգայութիւնը տեղադրութեան զգայութիւնից շատ
աւելի նրբագոյց լինելով՝ բնաւ չէ կարող ծա-
գել այս վերջինից:

Չ եր մ ա կ ի հ ե տ գ ր ե թ է մ ի ա ժ ա մ ա ն ա կ
Փ ի ր օ ր դ ր (Vierordt) ու շ ա գ ր ու թ իւ ն դ ա ր-
ձ ր ե ց մ ի ք ա ն ի մ շ տ ա կ ա ն պ ա տ ր ա ն ք-
ն ե ր ի (ի լ լ ի լ զ ի ա ն ե ր ի) դ ո յ ու թ ե ա ն
վ ր ա յ. օրինակ հետեւեալները: Եթէ մէկը կա-
մաց դիժ քաշէ մեր անշարժ ձեռքի դաստակի
վրայ կամ անշարժ մատի վրայ՝ մեզ այնպէս կթւայ,
թէ մեր ձեռքն է շարժւողը: Եթէ բութը գնէք ճա-
կատին և անշարժ պահէք, եւ սկսէք գլուխը պատել
այնպէս, որ ճակատի կաշին անցնի մատի տակովը,
դուք անպատճառ կզգաք՝ թէ այդ մատն է շար-
ժւում գլխի շարժմանը հակառակ ուղղութեամբ:
Նոյն բանը կարելի է դիտել՝ երբ մենք շարժում
ենք մատները իրար մօտ. մատներէց միքանիսը
կարող ենք շարժել, միւսներն անշարժ պահել. բայց
և այնպէս մեզ կթւի. թէ վերջիններն էլ իրապէս
շարժւում են: Ըստ Փիրօրգի, այդ իլիւզիաները ժա-
ռանգութիւն են հանդիսանում ըմբռնութեան նախ-
նական ձևի, երբ շարժումը թէպէտև գիտակցում էր
որպէս շարժում, բայց վերագրւում-յատկացւում էր
ամբողջ «գիտակցութեան բովանդակութեանը», և ոչ

թէ սրա որևէ մէկ մասին: Ըմբռնողութեան աւելի
զարգացած վիճակում, մարմնի մակերեսի վերայ
առարկան շարժւելիս՝ մենք այդ երևոյթը այլևս ի-
բար հակառակ ուղղութեամբ կատարող երկու շար-
ժում չենք համարում, այլ ըմբռնութեան տարրերից
մէկին բացարձակ հանդիսա ենք վերագրում: Օրինակ,
տեսողական պրոցէսների գէպքում երբ տեսնում ենք,
որ ամբողջ տեսողութեան դաշտն է տեղափոխւում,
մենք կարծում ենք, թէ այդ ինքներս ենք տեղա-
փոխւողը, կամ որ մեր աչքերն են տեղափոխւողը.
Եթէ տեսողութեան դաշտի առաջաւոր մասում ըստ
երևութին շարժւում է մի առարկայ, մինչդեռ դաշտի
յեւաին մասը անշարժ է մնում, մենք նոյնպէս կարծում
ենք, թէ առարկան անշարժ է: Բայց սկզբում այդ
տարբերումը աղօս է կատարւելիս եղել. սկզբում
թւացել է, թէ տեսողութեան բոլոր առարկաները
շարժւում են և իրար շարժումն են հաղորդում. ա-
ռարկայի և ցանցաթաղանթի ամեն յարաբերական
շարժման գէպքում մեզ թւացել է, թէ առարկան էլ
շարժւում է, մենք էլ զգում ենք մեր սեփական շար-
ժումը: Նոյն-իսկ այժմ էլ տեսողութեան ամբողջ
դաշտի տեղափոխման գէպքում՝ մեզ թւում է, թէ
մենք ինքներս էլ ենք շարժւում, այլև թեթև զլխապը-
տոյա ենք զգում, և ընդհակառակը, հիմա էլ տեղա-
փոխութիւնը մենք ամբողջ տեսողութեան դաշտին
ենք վերագրում, երբ յանկարծակի շուռ ենք տալիս
մեր գլուխը կամ արագ շարժում ենք մեր աչքերը այս
ու այն կողմը: Նոյն իլլիւզիան տեղի է ունենում,
երբ չուում ենք աչքերը: Այս բոլոր գէպքերում մենք
գիտ ենք, թէ ինչ է կատարւում իրօք, բայց պայ-
մանների անսովոր լինելու պատճառով նախնական
զգայութիւնը անարգել նորից հանգէս է գալիս: Նոյն

բանը դիտելի է ամպերի լուսնի մօտոյն անցնելիս: Մենք գիտենք, որ լուսինն անշարժ է, բայց այնպէս ենք տեսնում, թէ նա ամպերից արագ է շարժուում: Նոյն-իսկ աչքերը դանդաղ շարժելիս՝ նախնական ըզգայութիւնը մնում է իր ոյժի մէջ: Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք՝ այստեղ էլ կնատենք, որ առարկան, որի վերայ ուղղւած է մեր հայեացքը, ասես թէ շարժուում է գէպի մեր աչքը: Բայց ամենաարժէքաւոր դիտողութիւնը այս հարցի նկատմամբ Շնէյդերինն է ¹⁾: Նա քննում է խնդիրը զօօպսիխոլոգիական (կենդանիների հոգեբանութեան) տեսակէտից և բոլոր դասերի կենդանիների կեանքից վերցրած օրինակներով ցոյց է տալիս, թէ շարժման միջոցով է, որ կենդանիները ամենից հեշտ կերպով իրար ուշադրութիւնն են գրաւում: «Կեղծ մահանալու» բնագղը (ինստինկտը) իսկի կեղծում կամ ձևացում չէ, այլ պարզապէս անից պատճառւած՝ անգամների կաթւած է, որի շնորհիւ միջատը, խնցղեանակերպ կամ այլ կենդանին խուսափում է թշնամուց, որովհետև իր անշարժութեան պատճառով նրան աննկատելի է մնում: Նման կերպով երեխաները պահմանուկ խաղալիս բոլորովին անշարժ են մնում և շունչերը պահում, երբ մօտենում է որոնողը: Ընդհակառակը, հեռուցմեր վրա մէկի ուշադրութիւնը դարձնել ցանկանալիս՝ սկսում ենք տկամայ մեր ձեռքերը թափահարել, վեր-վեր թռչել և այլն: Թէ անշարժութիւնն ինչ աստիճան առարկան աննկատելի է դարձնում՝ կարելի է տեսնել կենդանիների վրայ, երբ սրանք դարանակալ եղած՝ որսի են սպասում կամ հալածանքից թազ կենում: Անտառում եթէ բոլորովին անշարժ մնանք՝ թռչուններն ու սկիւռ-

¹⁾ G. H. Sneider «Vierteljahrsschr. für wiss. Philos», II, 377.

ները ուղղակի կղան-կգիպչեն մեզ: Ճանճերը նստոտում են մեռած թռչունների ու անշարժ պառկած գորտերի վրայ: Միւս կողմից մենք սաստիկ ցնցում ենք, երբ նկատում ենք, որ շարժել է սկսում այն առարկան, որի վերայ նստած ենք. խիստ սոսկում ենք զգում, երբ մի միջատ յանկարծ սողում է մեր կաշւի վրայ, կամ երբ կատուն աննկատելի կերպով մօտենալով՝ սկսում է շփել մեր ձեռքին. խտուտ տալը չափագանց զօրեղ է ներգործում—այս բոլոր փաստերը ցոյց են տալիս, թէ ինչ աստիճան ազդու գրգիռներ պատճառելու ընդունակ է շարժման զգայութիւնն ինքն ըստ ինքեան: Կատուի ձաղը անդսպելի կերպով վազում է գլորուող գնդակի յետևից: Տպաւորութիւնները, որոնք ինքն ըստ ինքեան այնքան թոյլ են, որ աննկատելի են մնում, իսկոյն ևեթ ուշադրութիւն են գրաւում՝ հէնց որ իրենց յարուցանող առարկաները շարժել են սկսում: Մեր կաշւի վրա անշարժ նստած ձանճք չենք նկատում. բայց հէնց որ շարժել է սկսում՝ իսկոյն զգում ենք իր ներկայութիւնը: Իր նսեմութեան պատճառով չնկատող ստուերը՝ շարժելիս աչքի է ընկնում: Մեր ցանցաթաղանթի պէրիֆերիկ մասերի գլխաւոր գերը պահապանների գեր է, որոնք ձայն են տալիս իրենց վերայ ընկնող լոյսի ձառագայթներին—«այդ ո՞վ է», և ասես թէ զէպի այն կողմն են կանչում դեղին բիծը: Կաշւի մեծ մասն էլ կատարում է նոյն գերը մատների ծայրերի նկատմամբ:

Պարզ է, որ առարկայի տակովը կաշւի շարժւելը (զրգուման արդիւնքի տեսակէտից) հաւասար է կաշւի մակերեսի վրայով առարկայի շարժւելուն: Երբ գնում ենք առարկաների ձեռն ու մե-

ծուծիւնը տեսանելիքի կամ շօշափելիքի միջոցով աչքի կամ կաշւի մակերեսի շարժումներն անընդհատ են ու անզսպելի: Ամեն մի այդպիսի շարժման դէպքում ասես թէ առարկայի մակերեսի վերայ բազմաթիւ կէտեր ու գծեր են գծագրուում, որ և դրոշմւում է գիտակցութեան մէջ ուշադրութեան միջոցով: Այն խոշոր դերը, որ կատարում է շարժումը մեր ըմբռնման գործառնութեան մէջ՝ առիթ տւեց հոգեբաններին շատերին ապացուցանել թէ տարածութիւնն ըմբռնելու դժարանք նոյն ինքն մկաններն են: Այդ գիտնականների կարծիքով, ոչ թէ մարմնի «զգացող մակերեսը», այլ «մկանների զգայութիւնն» է, որ տարածայնութեան օրեկալիւ յատկութիւններն իմանալու աղբիւր է հանգիստում: Բայց նրանք աչքաթող են արել, թէ մկանների շարժումները որպիսի ուժգրնութեամբ հրաւիրում են մարմնի զգացող մակերեսները մասնակցելու տարածութեան ըմբռնման գործին, այլ թէ ապաւորութիւնները տարբերելու ընդունակութիւնը ինչ մեծ կախում ունի այդ ապաւորութիւններից ենթարկւող մակերեսների շարժումութիւնից:

Մեր յօդային մակերեսները շօշափելիքի զգայարաններ են. բորբոքւած վիճակում դրանք չափազանց հիւանդագին զգայուն են դառնում: Բացի ճնշումից միակ զրգիւրը, որ ազդում է դրանց վրայ՝ դրանց մէկը միւսի վրայով շարժւելն է: Մեր անդամների բռնած զիրքի գիտակցումը՝ ըստ երևութին, զխաւորապէս հէնց այդ շարժումի զգայութիւններից է կախւած: Ոտքի կաշւի և մկանների անզգայութիւն (անէսթէսիա) ունեցողները շատ անգամ ապացուցանում են, որ հիւանդ ոտքի յօդական զգայողութիւնը չէ չքացել—նրանք առողջ ոտքով ցոյց են տալիս, թէ բժիշկը ինչ դիրք է տւել իրենց հիւանդ ոտքին:

Հօլշէյդէրը (Բերլինում) յատուկ ապարատի միջոցով ստիպում էր ձեռքի ու ոտքի մասները կրաւորաբար պտոյտ դալ զանազան յօդերում. նոյն ապարատը որոշում էր յօդերին հաղորդւած շարժման արագութիւնը և պտտման անկիւնի մեծութիւնը: Պտտման նրաւագոյն անկիւնները, որ զգացւում էին, մէկ անկիւնային աստիճանից (զրադուսից) շատ փոքր էին բոլոր յօդերի համար բացի մատների յօդերից: Հօլշէյդէրի ասելով, անդամների այդչափ փոքր տեղափոխումները հազիւ թէ նշմարելի լինեն տեսանելիքի միջոցով: Այդ դէպքերում թէ կաշւի անզգայութիւնը (անէսթէսիա), արհեստական կերպով ինզուկալով հոսանքով առաջ բերւած, և թէ շարժող ուժի կողմից կաշւի վերայ գործ դրուող զանազան աստիճանի ճնշումները ոչինչ փոփոխութիւն չէին առաջ բերում յօդային շարժումների ըմբռնութեան մէջ: Ընդհակառակը այդ ըմբռնութիւնը դնալով աւելի ու աւելի պայծառ էր դառնում, քանի դադարում էին արհեստական անզգայացման միջոցով ճնշման ընթացակից զգայութիւնները: Իսկ երբ որ յօդերն իրենք էին արհեստաբար անզգայացնւում, շարժման զգայութիւնը աղօտանում էր, իսկ պտտման հազիւ նշմարելի անկիւնները մեծանում: Հօլշէյդէրի կարծիքով, այս բոլոր փաստերը ապացուցանում են, որ յօդային մակերեսները և միայն նրանք են ընդունարանները այն ապաւորութիւններին երբ, որ ունց միջոցով անմիջաբար դիտակցւում են մեր անդամները շարժումները:

ՏՄՐԱԾՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԿԱՏԱՐԻՈՂ ՇԱՐԺՄԱՆ
 ՉԳԱՅՈՒԹԻՆՆԵՐ ՍՐԱՆՔ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ԲԱԺԱՆԵԼԻ—ԱՐՉ
 ԶԵՄՍ. ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ընում յիշատակածները, ծագում է հաւասարակը-
շուութիւնը խանգարելիս: Երբ փոքր ուղեղը քայքայ-
ւում է՝ պատասխանող բէֆլէքսը կարգին գլուխ չէ
գալիս, և որպէս հետեանք ստացւում է հաւասարա-
կշուութեան կորուստը: Փոքր ուղեղը զրգուելիս՝ առաջ
են գալիս, գլխապտոյտ, հաւասարակշուութեան կորուստ
և սրտի խառնումն. գլխի միջով հոսանք անցկացնելը
գանաղան ձևի գլխապտոյտ է առաջացնում, նայած
հոսանքի ուղղութեանը: Հաւանական է թւում, որ
այս գգայութիւնները տնօրէնողը փոքր ուղեղի
կէտրօնի գրգուելն է: Բացի իրանի ու վերջաւորու-
թիւնների բէֆլէքսներից, պտոյտի գգայութիւնը աչ-
քերի ինձօրների շարժումն է առաջացնում իրական
շարժմանը հակառակ ուղղութեամբ, որի հետ կա-
պակցւած է տեսողական գլխապտոյտ (օպտիկ ver-
tigo) կոչւած սուբեկտիվ երևոյթը: Հաւասարաչափ
պտտումը յատուկ գգայութիւն չէ յարուցանում, պը-
տտումը արագանայիս կամ դանդաղանայիս, ընդհանրա-
պէս ասած՝ պտտման արագութիւնը փոխախելիս, ամ-
պուլաների ծայրի գործարաններն իրենց ազդումն են
ստանում: Յամենայն դէպս գգայութիւնն ինքը միշտ
կտրճատե է լինում, արագ պտտելուց յետոյ հակա-
դարձ շարժման գգայութիւնը կարող է տեսել մօտ մի
բոպէ, հետզհետէ թուլանալով:

Տ ե դ ա փ ո լ լ մ ա ն (յառաջ ու յետ շարժելու)
գգայութեան պատճառը դեռևս լաւ չէ պարզւած:
Այս գգայութիւնը տեղաւորում են կամարաձև խո-
ղովակներում, երբ սրանք, ինչպէս կարծւում է, մի-
աժամանակ հոսանքներ են ուղարկում դէպի ուղեղը
և utriculus-ը: Այս խնդրին վերաբերեալ վերջին էկս-
պերիմէնտներն անող Դէլաժը ցոյց է ապրիս, որ այդ
գգայութիւնը չէ կարելի տեղադրել գլխի մէջ, այլ

աւելի հաւանական է ամբողջ մարմնում տարածել,
ինչ չափով որ սրա առանձին մասերը (արիւնատար
երակները, փորոտիքը) շարժուն են իրար վերաբեր-
մամբ և շփուում ու ճնշում են կրում զրանց համե-
մասական ինէրցիայից տեղափոխման ընթացքում:
Սակայն դեռ չէ կարելի ասել, թէ Դէլաժը հիմք ու-
նէր ժխտելու լաբիրինթոսի մասնակցութիւնը գգա-
յութեան այս ձևում: Հարցը թողնում ենք չլուծւած:

ՓԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԶԳԱՅՈՂ ՆԵՐԿԱՆ ՈՐՈՇ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԷ:
Թող մէկը փորձ անի, էլ չեմ ասում բռնել, այլ լուկ
նշմարել ու դիտել ժամանակի ն ե ը կ ա յ տինթարթը.
— փորձը բոլորովին ապարդիւն կանցնի: Ո՛ւր է այդ
ներկայ ասածդ: Մենք դեռ նրան բռնել չկարողա-
ցած՝ նա հարել — չբացել է, փոխանցել է իրեն յա-
ջորդող ակնթարթին: Հօջսօնի յիշատակած բանագ-
տեղծի ասածի պէս —

Le moment où je parle est déjà loin de moi).

Եւ, յիրաւի, ներկան, բառիս իսկական իմաստով,
մարդ կարող է դիտել միայն որպէս կենդանի, շարժուն
օրգանիկ պրօցէսով լցւած աւելի ընդարձակ ժամա-
նակամիջոցի մի մաս: Ներկան, իսկապէս ասած, մը
սոսկ վերացութիւն է (արստրակցիա), որ ոչ միայն
երբէք փորձում չէ իրականանում որպէս գգայու-
թիւն, այլ թերևս երբէք հանդէս անգամ չէ գալիս
որպէս գաղափար՝ փիլիսոփայական մտածութեան ան-
սովոր մարդկանց մտքում: Խորհրդածութիւնը համո-
տարար

1) «Այն վայրկեանը, որ ես խօսում եմ, արդէն հեռու է ինձ-նից»:

զուժ է մեզ, որ ներկան պէտք է որ գոյութիւն ունենայ. սակայն ներկայի գոյութիւն ունենալն ինքը երբէք չէ կարող մեր անմիջական փորձի մի իրողութիւն լինել. փորձը մեզ տալիս է այն, ինչ որ այնպէս յաջող կերպով «տիներև» ներկայ են կոչել — ժամանակի մի հատած, բաւել թէ մի թամբնրա մէջըին, որի վերայ մենք նստած ենք թեքու որից պատկերացնում ենք ժամանակի երկու իրար հակառակ ուղղութիւնները: Ժամանակի զիտակցութեան մասերը իրար կցում-միանում են մի անոց ու թեան մէջ, որ երկու հակադիր ծայրեր ունէ: Այդ ծայրերի միջև եղած յաջորդական յարաբերութիւնները զիտակցում են սրպէս տեղութեան տեսալ հատածի մասեր: Մենք ոչ թէ նախ մէկ ծայրի, յետոյ միւսի ժամանին ենք զգում, և յաջորդականութիւնը ըմբռնելով կորակացնում, թէ զրանց միջև ժամանակամիջոց կայ եղեր. այլ ըստ երևութին ճէնց ժամանակամիջոցն ենք զգում՝ իբրև մի ամբողջութիւն իր երկու հակադիր ծայրերով: Փորձը, իբրև հոգեբանական վերլուծման ստարկայ, բաղադրելու բան է զգայական վերահասումը նրա սարբերը իրարից չէ գատում. բայց մեր ուշքը փորձի երեսօթների իրար յաջորդելուն վերայ դարձնելով՝ կարող ենք զիւրաւ տարբերել նրա սկիզբն ու վերջը:

Եթէ մի քանի վայրկեանից աւելի տեղութիւն ունեցող ժամանակամիջոցի ենք հետամուտ լինում՝ տեղութեան մեր զիտակցումը զազարում է անմիջական զգայութիւն լինելուց, և դասնում է երեւակայական մի յօրինւածք: Նոյն-իսկ մէկ ժամ ժամանակը մեր զիտակցութեան առաջ իրականացնելու համար՝ մենք պէտք է անփերջ համարենք — «այժմ», «այժմ», «այժմ»: Իւրաքանչիւր «այժմը» ժամանակի

մի-մի առանձին հատածի զգայութեան է համապատասխանում, իսկ նոյն հատածների ճշգրիտ գումարը երբէք էլ պայծառ չէ զիտակցում: Ամենաերկարատե ժամանակամիջոցը, որ մեր զիտակցութիւնը կարող է անմիջականորէն ընդգրկել՝ տարբերելով աւելի ու պակաս տեղութիւն ունեցող ժամանակամիջոցներից, հաւասար է մօտաւորապէս 12 վայրկեանի (համաձայն Վուսդի լաբօրատօրիայում այլ նպատակի համար կատարւած փորձերի): Ամենակարճատե ժամանակամիջոցը, որ կարող ենք զիտակցել սրպէս ժամանակի զգայութիւն, հաւասար է, ըստ երևութին, $\frac{1}{500}$ վայրկեանի. կքսնէրը միմեանցից գատում էր այդքան ժամանակամիջոցում մէկը միւսին յաջորդող երկու էլէքարական կայծերը:

ԴԱՏԱՐԿ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳՍՅՈՒԹԻՒՆ ՉԵՆ՞ ՈՒՆԵՆՈՒՄ: Փորձեցէք աչքերդ խփել, իսպառ կտրել վերանալ արտաքին աշխարհից և ուշքերդ ուղղել բացասապէս ժամանակի ընթացման վերայ՝ նման այն մարդուն, որ, բանաստեղծի ասածի պէս, «արթուն էր մտացել, դիշերայ խաւարի մէջ վերահասու լինելու ժամանակի թօխչփին և աշխարհի մօտենալուն անեղ դատաստանի օրւանք»: Այսպիսի պայմաններում, ըստ երևութին, մեր զիտակցութեան բովանդակութիւնը իր նիւթի կողմից զուրկ է որևէ անազանակերպութիւնից, և մեր անմիջական զիտողութեան առարկան կարծես ճէնց ժամանակի ընթացքն է հանդիսանում: Արդեօք այդպէս է իրօք, թէ ոչ: Սակարևոր հարց է. քանի որ եթէ ենթադրելու լինենք, թէ այս դէպքում փորձն իսկապէս այնպէս է, ինչ որ առաջին հայեացքից է երևում՝ ապա պէտք է ընդունենք, որ մենք ժամանակի ուրոյն դուռ զգայութիւն ունենք, որի ազդակը ոչնչով չլցւած տեղ

դուժիւնն է. իսկ եթէ ենթադրելու լինենք, թէ այդ լսի մի պատրանք ու ցնորք (իլլիզիա) է, ապա ստիպւած պէտք է ընդունենք, թէ վերոյիշեալ դէպքում ժամանակի ընթանալու գիտակցումը կախում ունի այն քանից, որ ժամանակը լցւած լինի նախորդ վայրկեանի նշա բովանդակութեան մեր յիշողութեամբ և այդ բովանդակութեան ու տեսալ բոլորի բովանդակութեան նմանութեան զգալութեամբ:

Ինքնագիտողութեան առանձին ջանք թափելու կարիք չկայ ցոյց տալու համար, որ ճշմարիտը երկրորդ արտերնատիմն է, և որ անկարող ենք գիտակցել թէ տեղողութիւնը, թէ տարածութիւնը՝ եթէ դրանք զուրկ լինեն որ և է զգայական բովանդակութիւնից: Ինչպէս որ խիւստ աչքերով մենք տեսողութեան դաշտը տեսնում ենք, այնպէս էլ արտաքին աշխարհի տպաւորութիւններէից իսպառ կտրւելիս՝ էլի ընկղմւած լինում ենք Վուլգի ասած մեր ընդհանուր գիտակցութեան «էլիսարյսի» մէջ: Մեր սրտի բարախումները, շնչառումը, ուշադրութեան ելեէջը, մեր երևակայութեամբն անցնող բառերի ու խօսքերի հատւածները — անո թէ ինչով է լցւած լինում մեր գիտակցութեան այդ մշուշապատ շրջանը: Սյդ բոլոր պրօցէաները բիթմիկ են և գիտակցում են մեզանից անմիջական ամբողջութեամբ. շնչառումն և ուշադրութեան ելեէջը ներկայանում են որպէս վերելքի ու վայրէջքի հարբերական յաջորդականութիւն. նոյնը դիւտում է և սրտի բարախման նկատմամբ, միայն թէ այստեղ տատանումների ալիքը համեմատաբար շատ աւելի կարճ է. բառերը մեր երևակայութեան միջով անցնում են ոչ թէ առանձին առանձին, այլ խումբ-խումբ: Կարճ ասած, ինչքան էլ որ մեր գիտակցու-

թիւնը դատարկելու լինենք ամեն բովանդակութիւնից՝ էլի ինչ-որ մի յաջորդման պրօցէս միշտ գիտակցելիս կլինենք, որպէս գիտակցութիւնից անվրտարելի մի տարր: Իսկ այդ պրօցէսի և այդ բիթմի գիտակցման կից գիտակցում ենք նաև նրա բռնած ժամանակամիջոցի տեղութիւնը: Այդպիսով յաջորդման գիտակցումը ժամանակի ընթացքը ջորդման գիտակցումը պայմանն է. բայց ոչինչ հիմք չկայ ենգիտակցելու պայմանն է. բայց ոչինչ հիմք չկայ ենթադրելու, թէ բացարձակապէս դատարկ ժամանակի ընթացքը բաւական է յաջորդման գիտակցութիւն առաջ բերելու համար մեր մէջ: Այդ յաջորդումը պէտք է որոշ իրական երևոյթ լինի:

ԱԻՆԼԻ ԵՐԿՍՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՅՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ: «Դատարկ» ժամանակի ընթացքը («դատարկ» բառի վերևում պարզւած յարաբերական առումով) գիտակցութեան մէջ գիտելու փորձ անելիս՝ մենք ընդհատումներով հետամուտ ենք լինում նրան մեր մտքով: Մենք ասում ենք մեզու մեզ — «այժմ», «այժմ», «այժմ», և կամ հաշոււմ ենք — էլի, «էլի», «էլի» քանի ժամանակը ընթանում է: Տեսողութեան այս ոլոր միաւորների դումարումը ժամանակի ընդհատումն ընթացման օրէնքն է հանդիւրստում. Սակայն այս ընդհատումները կամ ապաւերցեպցիւմանակի ինչ լինելը գիտակցելու կամ ապաւերցեպցիւմանակի ընդհատումները հետևանքն է: Իրօք ժամանակի զգայութիւնը նոյնչափ անընդհատ է, որչափ և ամեն ուրիշ նման զգայութիւն: Մենք անուս ենք ամեն ուրիշ նման զգայութեան առանձին հատւածատալիս անընդհատ զգայութեան առանձին հատւածներին: Մեր ամեն մի «էլի»-ն նշում է անցնող կամ անցած ժամանակամիջոցի վերջի մասը: Հօջօսնի բեբած նմանութեամբ՝ զգայութիւնը շափիչ շերտ է, իսկ ապաւերցեպցիւման — բաժանիչ մեքէնայ, որ նշում

է շերտի վրայ ժամանակի միջոցները: Միապաղաղ ձայնին ահանջ դնելիս՝ մենք նրան վերահասու ենք լինում ապալեբցեպցիայի ընդհատ-ընդհատ բախումներէ միջոցով, մտքերումս ասելով— «նոյն ձայնն է», «նոյնն է», «նոյնն է»: Նոյն բանն ենք անում և ժամանակի ընթացքը դիտելիս: Ժամանակի միջոցները նշնել սկսելուց յետոյ շատ շուտ կորցնում ենք նրանց ընդհանուր գումարի ապաւորութիւնը, որը շատ անորոշ է դառնում: Այդ գումարը ճշգրիտ որոշել կարող ենք միայն հաշուելով, կամ ժամացոյցին հետևելով, կամ գիմելով որևէ այլ սիմբոլիկ եզանակի: Երբ ժամանակամիջոցի տեսութիւնը ժամերից ու օրերից երկար է լինում՝ նրա պատկերացումը բոլորովին սիմբոլիկ է: Որոշ ժամանակամիջոցների գումարի մասին մենք մտածում ենք կամ լոկ նրա անունը պատկերացնելով, կամ մտքում առաջ բերելով նոյն ժամանակաշրջանի ամենախոշոր անցքերը՝ տանց յաւակնութիւն ունենալու վերաբողոքելու մտքում այդ գումարը կազմող բոլոր ժամանակամիջոցները: Ներկայ դարի և յ. Ք. առաջին դարի միջի ժամանակամիջոցը ոչ ոք որպէս աւելի երկարատև մի շրջան չէ գիտում՝ համեմատած ներկայ դարի և տասներորդ դարի միջի ժամանակաշրջանի հետ: Յիրաւի, պատմագրի երևակայութեան մէջ ժամանակի աւելի երկար կաններ, պատկերներ ու անցքեր է յարուցանում և այդպիսով փաստեբով աւելի հարուստ է երևում: Նոյն այս պատճառով շատերը կարծում են, թէ անցած երկու շաբաթուայ ժամանակամիջոցն իրենք որպէս աւելի երկար մի շրջան են անմիջաբար ըմբռնում, քան անցած մէկ շաբաթականը: Բայց այստեղ իրօք իսկի չկայ ժամանակի ինտուիցիայ (իրական

քմբռնութիւն), որ կարելի լինէր համեմատութեան առնել: Թւականներէ ու անցքերի աւելի կամ պակաս քանակութիւնը այս դէպքում լոկ մի սիմբոլիկ նշան է դրանց բռնած ժամանակամիջոցի աւելի կամ պակաս տեսութեան համար: Ես համոզւած եմ, որ այդ այդպէս է լինում, երբ ժամանակի համեմատելի միջոցները մէկ ժամից աւելի չեն կամ մօտ մէկ ժամ են: Նոյն բանը տեղի է ունենում, երբ համեմատում ենք մի քանի մղօն երկարութիւն ունեցող տարածութիւններ. համեմատելու կրիտէրիում (չափանիշ) այս դէպքում ծառայում է տարածութեան համեմատելիք միջոցների երկարութեան պարունակած միաւորների թիւը:

Այժմ ամենից բնականը կլինի, որ անցնենք վերլուծելու ժամանակի երկարութեան մեր գնահատման մի քանի հանրածանօթ տատանումները: Ընդհանրապէս ասած, քաղմագան և հետաքրքրաշարժ ապաւորութիւնն երբով լեզուէ ժամանակը՝ քանի դեռ անցնում է, արագ ընթացող և կարճատև է երևում. իսկ անցնելուց յետոյ՝ մտաբերելիս— ինտերկալաբառերով և քաղմագանով ժամանակը՝ ընթանալիս երկարատև է երևում, իսկ անցնելուց յետոյ՝ երբ մտածում ենք նրա մասին— կարճատև է ներկայանում: Ըմբոլորութեան կամ դանտան հանդէսների այցելութիւնների շաբաթը յիշողութեան մէջ երեք շաբաթ է թւում, իսկ հիւանդութեան մէկ շաբաթը յիշողութեան մէջ հարկ մէկ օրայ տպաւորութեան տեղ է բռնում: Պարզ է, որ մտքի յետադարձ հայեացքին անցած ժամանակի տե-

աղուծեան մեծ կամ փոքր երևալը կախած է այն հանգամանքից, թէ, որքան յիշողութիւններ են յարուցում աւելի գէպըում: Առարկաների, անցքերի, փոփոխութիւնների շատութիւնը, բազմաթիւ ստորաբաժանմունքները անմիջապէս ընդլայնում են անցեալի վրայ մեր ունենալիք հայեացքը: Անբովանդակութիւնը, միակերպութիւնը, նորութեան բացակայութիւնը, ընդհակառակը, աւելի սղում են մեր հայեացքը:

Քանի հասակներս առնում եմք՝ ժամանակի միևնոյն միջոցը գնալով սկսում է աւելի կարճատև թւալ մեզ. այս ճիշտ է օրերի, ամիսների ու տարիների վերաբերմամբ. ժամերի նկատմամբ այդ տարակուսելի է. իսկ ինչ վերաբերում է ըոպէներին և վայրկեաններին՝ սրանք, ըստ երևութին, միշտ միևնոյն երկարութեան են թւում: Ամենայն հաւանականութեամբ, ծերունուն իր ամբողջ անցեալը աւելի երկար չէ երևում, քան ինչ որ թրւացել էր իր անցեալը իր երեխայութեան օրով, չնայած որ առաջինը իրօք շատ անգամ մեծ է: Մեծ մասամբ մարդկանց կեանքի չափահաս շրջանի բոլոր իրադարձութիւններն այն աստիճան սովորական տեսակի են լինում, որ առանձին տպաւորութիւնները երկաք չեն պահում նրանց յիշողութեան մէջ: Միևնոյն ժամանակ աւելի վաղ հասակի անցքերը քանի զնում աւելի ու աւելի մոռացւել են սկսում այն պատճառով, որ յիշողութիւնը անկարող է լինում աւելի մեծ քանակութեամբ առանձին որոշ պատկերներ պահել:

Այսչափը—ժամանակը կարճացած թւալու մասին, երբ գէպի անցեալն ենք յետադարձ նայելիս լինում: Ներկայի ընթացիւ միջոցին ժամանակն աւելի կարճ է թւում, երբ այն աստիճան ենք կլան-

ւած լինում նրա բովանդակութեամբ, որ չենք նկատում ժամանակի իրեն ընթացքը: Պայծառ տպաւորութիւնների շարքով լեցուն օրն արագ է անցնում մեր առաջ: Ընդհակառակը, սպասելիքներով ու փոփոխումների անկատար մնացած ցանկութիւններով լի օրը մի փոքրիկ յաւիտենականութիւն կլի մեզ: Taedium, ennui, langweile, boredom, ockyka, ձանձրոյթ — ահա բառեր, որոնց համար ամեն լեզու իր համապատասխան տէրմինն ունի: Ձանձրոյթ ենք զգում ամեն անգամ, երբ մեր ուշադրութիւնը կէնտրօնացրած ենք լինում ժամանակի իրեն: Գէնց ընթացքի վերայ՝ նրա բովանդակութեան յարաբերաբար ազդատութեան պատճառով: Նոր տպաւորութիւններ ենք ակնկալում, պատրաստում ենք նրանց ըմբռնելու. նրանք երևան չեն գալիս, և փոխարէնը բռնելու. նրանք երևան չեն գալիս, և փոխարէնը գրեթէ ոչնչով չլցւած ժամանակն ենք ապրում, նրման հիասթափումները շարունակ և բազմիցս կրկնուելիս՝ ժամանակի իրեն տևականութիւնը սկսում է զգացւել իրատ ուժգին: Խփէք ձեր աչքերն ու խոնգզացւել իրատ ուժգին: Խփէք ձեր աչքերն ու խոնգզացւել մէկին, որ ասէ ձեզ, երբ մէկ ըոպէն կանցնի. — արտաքին տպաւորութիւնների իսպառ բացակայութեւ այդ մէկ ըոպէն ձեզ չհաւատարու չափ երկար կլի: Այդ ըոպէն նոյնքան տաղտկալի է, որքան օվկեանում նաւերու առաջին շարաթիւր, և յակամայից դարմանում էք, թէ ինչպէս է կարողացել մարդկութիւնը ձանձրալի միօրինակութեան անհամեմատ աւելի երկար տեւած շրջաններ ապրել: Այստեղ ամբողջ բանն այն է, որ ուշադրութիւնը ուղղում է բայ, այլև որ ուշադրութիւնը այս գէպըում աւելի զգայուն է լինում գէպի ժամանակի չափազանց նուրբ ստորաբաժանմունքները: Նման փորձերում անտանե-

լի է մեզ համար տպաւորութիւնները դժգունութիւն-
 նը, քանի որ գրգուռը հաճոյքի անհրաժեշտ պայմանն
 է փորձում, այն-ինչ դատարկ ժամանակի զգայու-
 թիւնը գրգիռ ու տպաւորութիւն գործելու կողմից
 ամենաթոյն է այն բոլոր փորձերի շարքում, որ մենք
 ունենալ կարող ենք: Ֆօլկմանի ասածի պէս՝ taedi-
 um-ը ասես թէ մի բողոք լինի ներկայի ողջ բո-
 վանդակութեան դէմ:

ԱՆՅԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՆԵՐԿԱՅ
ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆ Է: Ժամանակային յարաբերութիւն-
 ներն իմանալու modus operandi-ի (գործելու եղա-
 նակի) մասին խորհելիս՝ առաջին հայեացքից կարելի
 է կարծել, թէ դա աշխարհի ամենապարզ բանն է:
 Մեր հոգեկան փիճակները յաջորդում են մէկը միւ-
 սին. նրանք գիտակցում են մեզանից որպէս այդ-
 պիտիք հետևապէս, թւում է թէ կարելի է ասել, որ
 գիտակցում է նաև նրանց միմեանց յաջորդելը: Եւ
 սակայն խորհելու այսպիսի գտնիկ եղանակը փիլի-
 սոփայական կոչել կարելի չէ, քանի որ մեր գիտակե-
 ցութեան վիճակները իրար յաջորդելու գիտակց-
 ման միջև նոյնպիսի մի ընդարձակ փիճկայ, ինչպէս և
 իմացման ամեն ուրիշ սուրեկաի և օրեկաի միջև: Զգայ-
 ութիւնները յաջորդականութիւնը
 ինքն ըստ ինքեան գեռ ևս յաջոր-
 դականութեան զգայութիւնն է: Իսկ
 եթէ մեր յաջորդական զգայութիւն-
 ներին այստեղ դրանց յաջորդակա-
 նութեան զգայութիւնն է կցւում,
 ապա վերջինս պէտք է նկատի առնել
 որպէս մի որոշ յաւելեալ հոգեկան
 երևոյթ, որ իւր առանձին բացատր-

ք ու թիւնն է պահանջում. և այս բա-
 ցադրութիւնն աւելի բաւարար պիտի լինի, քան ըզ-
 դայութիւնների յաջորդականութիւնը նոյն այս յա-
 ջորդականութեան գիտակցման հետ վերոյիշեալ
 նոյնացնելն է:

Եթէ մեր գիտակցութեան ժամանակային ընթացքը
 հորիզոնակա՞ն գծի ձևով նշանակենք, ապա այդ հո-
 սանքի կամ նրա տեղութեան որևէ հատածի՝ լինի
 դա անցեալ, ներկայ թէ ապագայ՝ մասին գիտակցելը
 կարելի կլինի նշանակել որպէս մի ուղղահայեաց դիմ,
 որը քաշել ենք դէպի այն գծի այս կամ այն կետը:
 Ուղղահայեացի երկարութիւնը արտայայտում է գի-
 տակցութեան մի օրեկա կամ բովանդակութիւն, որ
 այս դէպքում հանդիսանում է մեր գիտակցութեան
 ժամանակային հոսանքի որևէ մօմէնտին համապա-
 տասխանող ժամանակը:

Այսպիսով մեր գիտակցութեան մեջ անցեալ փոր-
 ձի երևոյթների մի տեսակ հեռանկարային հարթա-
 պատկեր (պրօեկտիվ պէրսպեկտիվ) է առաջ գալիս՝
 նման ընդարձակ լանդշաֆտներից կամ էրա օրեկուրայի
 էկրանի վրայ ստացւող հարթապատկերին:

Վերևը մտանանշեց, որ պայծառ զգացւող ամե-
 նաերկար տեղութիւնը հալի- թէ 12 վայրկեանից ա-
 ւելի լինի (իսկ ազօտ զգացւող ամենաերկար տե-
 ւողութիւնը, երևի, մէկ բոպէից մեծ չէ կամ այդ-
 քանին մօտ է). ուստի պէտք է ենթադրենք, որ մեք
 գիտակցութեան յորձանքն ընթա-
 նալիս՝ այդ ժամանակամիջոցը ճշ-
 զրիտ նշանւում է որևէ նրբագոյն
 գծով համապատասխան բնախօսա-
 կան պրօցէկտում: Հոգեկան կեանքի
 բնախօսական մէքանիզմի այդ գի-

ծը, ինչ էլ որ նա լինի, պատճառ է հանդիսանում, որ մենք առհասարակ թամանակային յարաբերութիւններ իմացութիւն ենք ունենում: Այսպիսով այն տեղութիւնը, որին անմիջականօրէն վերահասու ենք լինում, հազիւ թէ մի աւելի բան լինի, քան այն, ինչ որ վերևում «ակներև» ներկայ կոչուեց: Այդ ներկայի բովանդակութիւնը շարունակ փոփոխում է. — երևոյթները փոխում են նրամէջ իրենց տեղը՝ անցնելով «յետևի» ծայրից դէպի «առջևինք», և նրանցից իւրաքանչիւրը փոխում է իր ժամանակային կօէֆիցիէնտը (գործակիցը)՝ սկսած «դեռ ես ոչ»-ից կամ «դեռ ես ոչ բոլորովին»-ից, և վերջացնելով «արդէն»-ով կամ «հէնց նոր»-ով: Նոյն ժամանակամիջոցի ընթացքում «ակներև ներկան», անմիջականօրէն զգացող տեղութիւնը, մընում է անշարժ, ինչպէս ջրվէժի ծիածանը, անփոփոխ պահելով իր որակութիւնը՝ չնայած իր միջով անցնող երևոյթների փոխանակմանը: Այս վերջիններից իւրաքանչիւրը, գիտակցութեան միջովանցնելով, վերարտադրելու հնարաւորութիւն է ստանում, և վերարտադրում է՝ կապակցւած շուրջն եղած ամենամօտիկ երևոյթների և սրանց ունեցած ընդհանուր տեղութեան հետ: Սակայն, խնդրում եմ ի նկատի ունենալ, որ որեւէ անցք՝ «յետևի» ծայրից «առջևինք» լիովին անցնելուց յետոյ՝ յիշողութեան մէջ վերարտադրելը մի հոգեկան վիճակ է, որ բոլորովին տարբեր է նոյն անցքը «ակներև» ներկայում, որպէս անմիջական անցելի մի առարկայ, գիտելուց: Կարելի է երևակայել մի էակ, որ իսպառ դուրկ լինի վերարտադրող յիշողութիւնից, և սակայն ժամանակի զգայութիւն ունենայ. բայց նրա այդ զգայութիւ-

նը մի քանի վայրկենի ժամանակամիջոցով սահմանափակւած կլինէր: Յաջորդ զլիւում, ժամանակի ըզգայութիւնը որպէս անմիջական աւել ընդունելով՝ կդառնանք վերլուծելու վերարտադրող յիշողութեան երևոյթները և մասնաւորապէս ժամանակային թւականները հետ կապակցւած երևոյթների մտաբերումը:

Յ Ի Շ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ե Ւ Ն

ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ: Բառի յատուկիմաստով յիշողութիւնը անցած հոգեկան վիճակի իմացութիւնն է՝ երբ նոյն վիճակը մեզանից անմիջաբար զիտակցւելուց զադարած է լինում, կամ աւելի ջգրբիան սսած՝ յիշողութիւնը իմացութիւն է մի իրողութեան կամ փաստի, որի մասին մենք տւեալ ըսպէին չէինք մտածում, և որը նաեւ այժմ գիտակցւում է մեզանից որպէս մի երևոյթ, որ կաւարւած է եղել մեր անցեալում: Նման իմացութեան առաջնակարգ տարրը, ըստ երևութիւն, անցած իրողութեան պատկերի, պատճէնի վերակենդանանալն է հանդիսանում: Եւ հոգեբաններից շատերը ընդունում են, թէ անցած եղելութեան մասին յիշելը ուրիշ բան չէ բայց թէ նրա պատճէնի պարզապէս վերակենդանացումը գիտակցութեան մէջ: Սակայն ինչ էլ որ լինի այդ վերակենդանացումը՝ դա, յամենայն դէպս, յիշողութիւն չէ. դա պարզապէս առաջին եղելութեան զուպլիկատն է. կրկնակ օրինակը, մի երկրորդ եղելութիւն է, որը ջէՄՍ. ՅՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ոչինչ առնչութիւն չունէ առաջինի հետ և միայն նման է նրան: Ժամացոյցը խփում է այսօր, խփում էր երեկ և կարող է էլի միլիօն անգամ խփել, մինչև որ կփչանայ երկար բանելուց: Անձրեր թափւում է կտուրից խողովակով, այգւյէս էլ թափւում էր անցեալ շաբաթ, նոյնպէս էլ կթափւի նաև առաջիկայում: Բայց ամեն մի նոր խփւածքին ժամացոյցն արդեօք գիտակցում է առաջւայ խփումները, կամ շրի ներկայումս թափւող հոտանքն արդեօք գիտակցում է երեկւանը, այն պատճառով որ դրանք նման են մէկը միւսին և կրկնւում են: Իհարկէ, ոչ: Թող չառարկեն մեզ, թէ մեր բերած օրինակները անտեղի են, քանի որ դրանք ոչ թէ հոգեկան, այլ ֆիզիքական երևոյթների են վերարերում. չէ որ հոգեկան երևոյթները (օր. զգայութիւնները) մէկը միւսին յաջորդելիս և կրկնելիս՝ այս կողմից ոչինչով չեն տարբերւում ժամացոյցի խփելուց: Վերարտադրելու պարզ իրողութեան մէջ յիշողութիւն գեռևս բնաւ գոյութիւն չունէ: Զգայութիւնների յաջորդարար կրկնելը իրարից անկախ անցքերի մի շարք է հանդիսանում, որոնցից ամեն մէկը իր մէջն է պարփակւած: Երեկւայ զգայութիւնը մեռել ու թաղւել է. այսօրւանի ներկայութիւնը ոչինչ հիմք չէ տալիս, որ իր դարու հետ երեկւանն էլ վերակենդանանայ: Մէկ ուրիշ պայման էլ է պահանջւում, որպէսզի ներկայումս գիտակցելիք պատկերը հանդէս գայ իբրև անցած իսկականի, բուն առարկայի փոխանորդը, ներկայացուցիչը:

Այդ պայմանն է, որ գիտակցող առարկան վերագրենք անցեալին, գիտակցենք անցեալում, որպէս անցեալում եղած: Բայց ինչպէս կարող ենք մի բան գիտակցել որպէս անցեալում, եթէ չգիտակցենք այդ

քանի մասին և անցեալի մասին, այլ մէկի ու միւսի յարաբերութեան մասին: Իսկ ինչպէս կարող ենք գիտակցել առհասարակ անցեալի մասին՝ «Ժամանակի զգայութեան» պիտում տեսանք, որ անցեալի ինտուիտիվ կամ անմիջաբար գիտակցումը ներկայի վայրկեանից ընդամենը մի քանի վայրկեանով է հեռու: Աւելի հեռւոր թւականները չեն զգացւում անմիջաբար, այլ մտածւում են սիմբոլիկ կերպով, որպէս անուններ, օր. «անցած շաբաթ», «1850 թիւ», և կամ որպէս դրանց հետ կապակցւած պատկերներ ու անցքեր, օր. «մեր այս-ինչ դպրոցը յաճախելու տարին», կամ «մեր այս-ինչ կորուստի տարին»: Ուրեմն, որևէ անցած ժամանակամիջոցի մասին մտածել ցանկանալիս, մենք պէտք է մեր գիտակցութեան մէջ առաջ բերենք մի սիմբոլիկ թւական, օրինակ բառի, կամ թւի ձևով, և կամ պատկերացնենք այդ ժամանակամիջոցի ընթացքում կատարւած և նրա հետ լիովին զուգակցւած (ասօցիացիայով կապակցւած) անցքեր: Որպէսզի անցեալի յիշողութիւնը չիակատար լինի՝ պէտք է գիտակցել և մէկը, և միւսը — և սիմբոլիկ թւականը, և համապատասխան անցած անցքերը: Որևէ փաստ անցեալ ժամանակին «վերագրելը» նշանակում է մտածել այդ փաստը իր թւականը բնորոշող անունների ու անցքերի հետ կապակցւած, կարճ ասած՝ մտածել նրան որպէս մի անգամ ասօցիացիայի տարրերի բարդ բաղադրութեան:

Բայց այդ էլ գեռևս չի լինի յիշողութիւն կոչւած հոգեկան վիճակը: Մի փաստ անցեալի որոշ մօմէնտին պարզապէս վերագրելուց աւելի բան է յիշողութիւնը. նա պէտք է ի մ անցեալին վերագրւի: Վէտք է, որ ես գիտակցեմ, թէ այդ ես եմ ապրած եղել տւեալ փաստը: Վերջինս պիտի գունաւորւած լինի

այն «Չերմութեան» ու «ժտերմութեան» զգածմունքով
դէպի մեր անձը, որը մեր անհատ—անձնական փոր-
ձի կազմի մէջ մտնող բոլոր երևոյթները բնորոշ ա-
ռանձնայատկութիւնն է հանդիսանում:

Եւ այսպէս, յիշողութեան ամեն մի առարկայի
կազմիչ տարրերն են—դէպի անցեալի խորքը ուղղե-
լու ընդհանուր զգայութիւնը, այս ուղղութեան վրայ
գտնւած, որոշ անունով կամ իր պարունակած իրա-
դութիւններով բնորոշւած որոշ թւականը, այդ թը-
ւականին վերագրուող իրողութեան պատկերացումը՝
այլև նրա յատկացումը իմ անձնական փորձին:

ՄՏԱՊԱՀՈՒՄՆ ՈՒ ՄՏԱԲԵՐՈՒՄՆ: Արդ, եթէ յիշո-
ղութեան երևոյթներն այդպէս են, ինչպէս որ մեզ
ցոյց տւեց կատարւած վերլուծումը, արդեօք կարո՞ղ
ենք աւելի մօտիկ գննել յիշողութեան պրօցէսի կա-
տարելը և սլարգել նրա պատճառները:

Յիշողութեան պրօցէսը երկու բան ունի իր մէջ—

1) յիշողութեան սեփականութիւնը կազմող որոշ
փաստի մ տ ա պ ա հ ու մ ը:

2) նոյն այդ փաստի մ տ ա բ ե ը ու մ ը կամ վեր-
արտագրումը:

Մ տ ա պ ա հ մ ա ն ու մ տ ա բ ե ը մ ա ն պ ա տ-
ճ ա ռ ը՝ ն է ա ը դ ա կ ա ն ս ի ս թ է մ ի ս ո վ ո ը ե-
լ ու կ ա մ ը ն տ ե լ ա ն ա լ ու օ ը է ն ք ն է, որ
այստեղ նոյն դերն է կատարում, ինչ
որ ի դ է ա ն ե ը ի (պ ա տ կ ե ը ն ե ը ի) ա ս օ ց ի-
ա ց ի ա յ ի դ է պ ը ու մ:

**ՄՏԱԲԵՐՈՒՄԸ ԲԱՅԱՏՐԻՈՒՄ Է ԱՍՕՑԻԱՑԻԱՅԻ
ՄԻՋՈՑՈՎ:** Ասօցիացիօնիստները վաղուց մտաբերումը
բացատրել են ասօցիացիայի միջոցով: Ձէմս Միլի
այդ մասին յայտնած խորհրդածութիւնները իմ կար-
ծիքով ոչինչ ուղղումներ չեն, միայն շեղեա-

բառը ևս կփոխէի «մաքի առարկայ» ասութեամբ:

Նա ասում է.— «Գիտակցման ամենքին յայտնի մի
վիճակ կայ—մտաբերումը: Այդ վիճակում եղած մի-
ջոցին մենք գիտակցութեան մէջ չունենք այն իդէ-
ան, որն ուզում ենք միտք բերել: Ապա մոռացւած
անունը միտք բերել փորձելիս, ինչ եղանակով յա-
ջողում ենք վերջապէս հանդիպել նրան: Եթէ մենք
չենք գիտակցում մտաբերելիք իդէան՝ մենք գիտակ-
ցում ենք նրա հետ կապակցւած մի քանի իդէաներ:
Մենք մեր մտքում մէկ-մէկ կանգ ենք առնում սրանց
վերայ այն յուսով, թէ զբանցից մէկն ու մէկը մեր
միտքը կգցի մոռացւածը, և եթէ զբանցից որեէ մէ-
կը իրօք յիշել է տալիս մոռացւածը՝ ապա միշտ այն
կը իրօք յիշել է տալիս մոռացւածը՝ ապա միշտ այն
պատճառով, որ ինքը նրա հետ ընդհանուր ասօցիա-
ցիայով կապակցւած է իննում: Փողոցում ես հանդի-
ցիայով կապակցւած է իննում: Փողոցում ես հանդի-
ցիայով կապակցւած է իննում, որի անունը չեմ յիշում, բայց
պեցի հին ծանօթիս, որի անունը չեմ յիշում, բայց
ուզում եմ միտք բերել: Ես մտքովս անց եմ կայը-
նում մի շարք անուններ, յուսալով հանդիպել սրօ-
նում մի անուն հետ ասօցիացիայով կապակցւած մի
անուն: Ես միտք եմ բերում նրա հետ տեսնելու
անուն: Ես միտք եմ բերում նրա հետ տեսնելու
բոլոր պարագաները, ժամանակը՝ երբ ես նրա հետ ծա-
նօթացել եմ, անձերը, որոնց ներկայութեամբ հանդի-
պել եմ նրան, միտք եմ բերում թէ ինչ է նա արել, ինչեր
է կրել, և եթէ պատահում է, որ ես նրա անուն հետ
ընդհանուր ասօցիացիայով կապակցւած մի անուն
եմ հանդիպում, իսկոյն մտաբերում եմ մոռացւած
անունը, հակառակ դէպքում բոլոր ջանքերս ապար-
դիւն են անցնում: Կան մի ուրիշ խումբ երևոյթներ,
որոնք բոլորովին նմանօրինակ են այս նկարագրւածնե-
րին և սրանց համար որպէս պարզաբանող պատկեր
կարող են ծառայել: Յաճախ պատահում է, որ մենք
աշխատում ենք մի բան մաքից չզցել, չմոռանալ:

ինչ միջոցի ենք դիմում այդպիսի զէպքերում, որ-
 զէպդի երաշխաւորած լինենք այդ բանի մտաբերե-
 լլ երբ որ ուզենանք: Ամենքը դրա համար միևնոյն
 եղանակն են բանեցնում: Այդ զէպքում սովորաբար
 աշխատում են ասօցիացիա հաստատել մտապահելիք
 անարկայի և մի այնպիսի գրայութեան կամ իդէայի
 միջև, որի վերաբերմամբ վստահ են, որ ներկայ կը
 գտնուի այն ժամանակ կամ այն ժամանակի մօտ,
 երբ տեսալ առարկան միտք բերելու ցանկութիւն
 կունենան: Եթէ այդ ասօցիացիան հաստատուեց, և
 նրա տարրերից մէկը մեր աչքովն է ընկնում՝ ապա
 այդ գրայութիւնը կամ իդէան ասօցիացիայով յա-
 րուցանում է մտքի մտաբերելիք առարկան: Ահա
 նման ասօցիացիայի ամենայայտնի օրինակը. մէկին
 իք բարեկամը մի բան է յանձնարարում. որպէսզի
 չմոռանայ այդ յանձնարարութեան մասին՝ նա իր թաշ-
 կինակի ծայրը կապ է անում: Ինչպէս բացատրել
 այդ փաստը: Նախ և առաջ յանձնարարութեան իդէ-
 ան ասօցիացիայով կապակցուեց թաշկինակը կապ
 անելու հետ: Ապա առաջուց յայտնի է, որ թաշկի-
 նակն այնպիսի բան է, որ շատ յաճախ ենք աչքի
 առաջ ունենում, և, ուրեմն, ամենայն հաւանակա-
 նութեամբ նքան կտեսնենք մօտաւորապէս այն ժա-
 մանակ, երբ հարկաւոր կլինի ձեռնարկել յանձնարա-
 րութեան կատարմանը: Թաշկինակը տեսնելիս՝ նկա-
 տում ենք կապը, իսկ կապի տեսնելն էլ յիշեցնում է
 յանձնարարութեան մասին շնորհիւ այն ասօցիացիայի,
 որ գիտաւորեալ կերպով հաստատել էինք զրանց
 միջև:

Կարճ ասած՝ յիշողութեան մէջ մոռացւած իդէան
 մենք որոնում ենք ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ փնտրում
 ենք տանը կօրած իբր: Երկու զէպքում էլ մենք քրք-

քրում ենք նախ այն, ինչ որ, ըստ երևութին, որո-
 նելիք առարկային առնթեր է գտնուում: Տանը տակն
 ու վրայ ենք անում այն իրերը, որոնց մօտ, որոնց
 տակ և որոնց մէջ կարող է պատահել որ նա լի-
 նի, և եթէ իրօք նա դրանց կից գտնուի լինի՝ ան-
 միջապէս աչքի է ընկնում: Մտքի առարկան որոնե-
 լիս՝ իրերի փոխաբէն գործ ենք ունենում ասօցիացի-
 այի տարրերի հետ: Մտաբերման մէխանիզմը նոյնն
 է ինչ որ ասօցիացիայի մէխանիզմը. իսկ վերջինը
 ուրիշ բան չէ, բայց եթէ նէարդական կէնտրօնների
 ընտելացման տարրական օրէնքը (տես «Ասօցիացիա»
 գլուխը):

ՍՍՕՑԻՍՅԻՍՅՈՎ է ԲԵՅԱՏԻՈՒՄ ՆՍԵՒ ՄՏԱՊԱ-
 ՀՈՒՄԸ, Նոյն օրէնքով է կազմուած նաև մտապահելու
 մէխանիզմը: Մտքում պահելը միտք բերելու ընդու-
 նակութիւն է նշանակում— ուրիշ ոչինչ: Միակ ցուց-
 մունքը, թէ այս-ինչ զէպքում մտապահութիւն գոյու-
 թիւն ունի՝ մտաբերելու իրագործումն է: Որոշ երևոյթի
 թիւն ունի՝ «գարձաձքը մի այլ անուն է, որ տրը-
 մտապահութիւն» դարձածքը մի այլ անուն է, որ տրը-
 ւում է այդ երևոյթի մասին վերստին մտածելու հը-
 նարաւորութիւն կամ վերստին մտածե-
 լու ձգտումիս՝ նոյն երևոյթի առաջին անգամ
 հանդէս գալու հանգամանքներին կապակցւած: Ինչ
 պատահական առիթ էլ որ լինի այդ հնարաւորութիւ-
 նը իրականութիւն դարձնողը՝ յամենայն զէպս այդ
 հնարաւորութեան ու ձգտումի մշտական հիմքն են
 հանդիսանում— նէարդական հիւսւածքում առաջացած
 ճանապարհները, որոնց միջոցով արտաքին գրգիռը
 յարուցանում է մտաբերելիք երևոյթը, անցած ա-
 սօցիացիաները, այն գիտակցութիւնը թէ մեր «ես»-ը
 կապ ունէ այդ երևոյթի հետ, այն հաւատը, թէ այդ
 բոլորը իրօք կատարել է անցեալում և այլն: Երբ

մտաբերումը կատարելագույն «նախապատրաստած» է լինում՝ մտաբերելիք պատկերը վերականգնանում է գիտակցութեան մէջ անմիջապէս՝ հէնց որ համապատասխան առիթը ներկայանում է. հակառակ դէպքում պատկերն հանդէս է գալիս միայն որոշ ժամանակ անցնելուց յետոյ: Բայց թէ՛ մէկ, թէ՛ միւս դէպքում, մտապահումն առհասարակ հնարաւոր դարձնող գլխաւոր պայմանը նէարդալիան ճանապարհներն են, որոնցով ասօցիացիա է հաստատուում մտապահելիք առարկայի և նրան միտքը գցող առիթների միջև: Իրենց լարւած վիճակում այդ ճանապարհները մտապահութեան պայմանն են հանդիսանում, իսկ անարիվ վիճակում — մտաբերման:

ԲՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՍԽԷՄԱՆ: Մի հասարակ սխէմայի միջոցով կարելի է լիովին պարզել յիշողութեան երևոյթը: Թող ուն լինի անցած եղելութիւնը, օ ն — նրա «entourage»-ը (ընթացակից եղելութիւնները, թւականը, մեր անձի հետ եղած կապակցութիւնը, «ջնրմութիւնն» ու «մտերմականութիւնը» etc.), իսկ m-ն ներկայի օրէկ միտք կամ փաստ, որ դիւրաւ կարող է մտաբերման առիթ լինել: Թող m, n և o մտքերի ժամանակ գործող նէարդալիան կէնտրօնները նշանակենք M, N և O: Արդ՝ M-ի ու N-ի և N-ի ու O-ի միջի դժերով սիմբօլիկ կերպով նշանակւած ճանապարհների գոյութիւնը կներկայացնէ «n անցքի մտապահելու» փաստը, իսկ այդ ճանապարհների ուղղութեամբ ուղեղի զրգուելը կներկայացնէ n անցքը մտաբերելու պայմանը: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ յիշողութեան (մտքի) մէջ n անցքի պահւած լինելը «իզէայի» խորհրդաւոր (միստիկ) իւրացումն չէ անգիտակից եղանակով: Դա բնաւ հոգեկան կար-

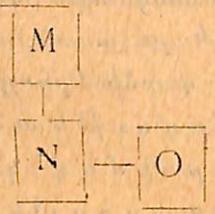
գի երևոյթ չէ: Դա գուտ Ֆիզիքական երևոյթ է, մօրֆօլօգիական մի պարագայ, այն է՝ ուղեղի հիւսւածքի խորագոյն ներսում «ճանապարհների» գոյութիւնը: Միւս կողմից, մտաբերումը հոգե-բնակիւստիան պրօցէս է, որը իր և՛ մարմնական, և՛ հոգեկան կողմն ունէ. մարմնական կողմը նէարդալիան ճանապարհների զրգուելն է, հոգեկանը — անցած եղելութեան դիտակցաբար պատկերացնելը և նրա՛ մեր անցեալին պատկանելուն հաւատալը:

Կարճ ասած, միակ հիպօտէսը, որի համար ներքին փորձի երևոյթները հիմք են տալիս, այն է, որ մի իրողութեան ըմբռնումով, ու մտաբերումով զրգուող նէարդալիան ճանապարհօղները յիռ վիսնոյնը չեն: Եթէ անցեալ եղելութիւնը կարողանալինք յարուցանել գիտակցութեան մէջ ասօցիացիայի որևէ տարրերից անկախ՝ զրանով յիշողութեան ամեն հնարաւորութիւն ժխտւած կլինէր — անցած փորձի մի երևոյթ մեր առաջը լինելիս՝ մենք այդ կընդունէինք որպէս նոր պատկեր, որ առաջին անգամ է մեզանից ըմբռնուած: Յիրաւի, մի եղելութիւն առանց իր շրջակայ պարագաների մտաբերելիս՝ հազիւ կարողանում ենք տարբերել նըրան մեր երևակայութեան հասարակ արտադրութիւնից: Իսկ քանի շատ լինեն մեր գիտակցութեան մէջ նրա հետ կապակցւած ասօցիացիայի տարրերը՝ այնքան աւելի հեշտութեամբ ենք ճանաչում նրան որպէս անցեալ փորձի մի առարկայ: Օրինակ, ես մըտնում եմ բարեկամիս սենեակը և պատի վերայ մի նկար եմ տեսնում: Մկզբում ինչ-որ տարօրինակ գարմանալի զգացմունք է ծագում մէջս, թէ «անպատճառ ես տեսած եմ այս նկարը», սակայն սրտեղ և ե՞րբ — չեմ կարող մտաբերել: Միևնոյն ժամանակ ինչ-

որ ծանօթ բան եմ զգում այդ նկարում: Վերջապէս
բացադանչում եմ— «Յիշեցի. սա պատճէնն է Թրա-
Անժեղիկօի նկարի մի մասի Ծլօրէնցիայի Ակադէ-
միայիսմ. ես սրան այնտեղ եմ տեսել»: Միայն թէ
այդ նկարը մտաբերելու համար ես պէտք է վերջի-
շէի Ակադէմիայի շէնքը:

ԼՍԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ: Եթէ ո ժաւ-
արն ենք մտաբերում՝ N—O ճանապարհները այն
բնախօսական պայմաններն են հան-
դիսանում, որոնք Ո-ին շրջապատած
պարագաներն են յարուցանում գի-
տակցութեան մէջ և նրան յիշո-
ղութեան և ոչ թէ պարզապէս ե-
րևակայութեան առարկայ են դար-
ձնում: Միւս կողմից, M—N ճանապարհը թող
լինի Ո-ն մտաբերելու առիթը: Այսպիսով, քանի
որ յիշողութիւնը լինովին նէարդա-
կան հոսանքներէց է պայմանաւոր-
ւած՝ ապա նրա առաւելութիւնը իւ-
րաքանչիւր անհատի մէջ կախումն
ունի մասամբ այդ ճանապարհներէ
բից, իսկ մասամբ նրանց կայունութիւնից:

Նէարդական ճանապարհների կայունութիւնը կամ
մշտականութիւնը իւրաքանչիւր մարդու նէարդական
հիւսւածքի անհատական բնախօսական յատկութիւնն
է. իսկ նրանց թիւը ամբողջովին կախումն ունի անձ-
նական փորձի փաստերից: Նէարդական ճանապարհ-
ների կայունութիւնը բնատուր բնախօսական տպաւոր-
ւողութիւն կոչենք: Այդ տպաւորւողութիւնը շատ տար-
բեր է լինում զանազան տարիքներում և զանազան ան-
հատներում: Կան գիտակցութիւններ, որոնք մեղրամոմի
են նման կնիքի ճնշման տակ, ոչ մի տպաւորութիւն,

որքան էլ անկապ լինի՝ անհետ չէ կորչում սրանց
համար: Կան և այնպիսիները, որոնք ժէլէի են նմանում,
որը զոգզոգում է հասարակ հպումից, բայց սովորա-
կան պայմաններում անկարող է մնայուն գրոշմներ
ընդունել: Այս վերջին տեսակի անձերը որեւէ իրո-
ղութիւն մտաբերելու համար պէտք է անպատճառ
երկար քրքրեն իրենց ճնայուն գիտելիքների պա-
շարի մէջ: Սրանք զուրկ են «կցկատուր» յիշողութիւ-
նից: Ընդհակառակը, ովքեր առանց որեւէ ջանքի պա-
հում են իրենց մտքում անուններ, թւականներ, հաս-
ցէններ, անէկզօսներ, ասէկօսէներ, ոտանաւորներ,
ցիտաաններ և ամեն տեսակ փաստեր՝ մեծապէս օժ-
տւած են «կցկատուր» յիշողութեամբ, և այս նրանք
պարտական են անշուշտ իրենց ուղեղի նիւթի չա-
փագանց տպաւորւողութեանը իր մէջ նոր գոյացած
ամեն մի ճանապարհի համար: Հաւանօրէն, նրանք,
որ մեծապէս չեն օժտւած բնախօսական տպաւորու-
ողութեամբ՝ ընդունակ չեն լայն բազմակողմանի դոր-
ծունէութեան: Թէ՛ դործնական կեանքում, թէ՛ գի-
տական ասպարէզում այն մարդը, որի մտաւոր ըս-
տացւածքներն անմիջապէս ամրապնդւում են իր
մէջ, միշտ առաջադիմում է և հասնում է իր նպա-
տակներին. այն-ինչ նրան շրջապատողները, ժամա-
նակի մեծ մասը վատնելով մէկ անգամ սովորածն ու
մոռացւածը կրկին սովորելու՝ գրեթէ առաջ չեն
շարժւում: Կարլոս Մեծ, Լուիսէր, Լէյբնից, Վարտեր-
Սկօտ, մարդկութեան մեծ հանճարներից որն ուզում
էք՝ անպատճառ պէտք է զուտ բնախօսական յատ-
կութիւն ունեցող զարմանալի տպաւորւողութեան տէր
լինէին: Այդպիսի տպաւորւողութիւնից զուրկ մարդիկ
կարող են այս կամ այն չափով աչքի ընկնել իրենց
աշխատանքի որպիսութեամբ, բայց երբէք ընդունակ

չեն լինի երկերի այնպիսի մի բազմութիւն ստեղծագործելու և կամ այնպիսի մեծ ազդեցութիւն ունենալու իրենց ժամանակակիցների վերայ:

Բայց մեզանից ամեն մէկի կեանքում գալիս է մի շրջան, երբ մենք կարող ենք լինում լով պահել առաջւայ ձեռք բերածը, երբ առաջւայ բացւած ճանապարհները ուղեղում նոյնչափ արագ են անհետանում՝ որչափ արագ որ նորերն ենք բացւում, երբ շարաթիւայ ընթացքում մոռանում ենք ճիշտ այնքան, ինչքան որ նոր գիտելիքներ ենք ձեռք բերում նոյն ժամանակամիջոցում: Հաւասարակշռութեան այս վիճակը կարող է տեսլ երկար, շատ տարիներ: Խորը ծերութեան ժամանակ նա խախտել է սկսում հակառակ ուղղութեամբ. ինչ որ մոռացւում է՝ գերակշռում է նոր ձեռք բերւածը, կամ աւելի լաւ է ասել՝ ոչինչ նոր ձեռք չէ բերւում: Ուղեղի ճանապարհներն այնքան անկայուն են դառնում, որ մի քանի րոպէ տևող խօսակցութեան ընթացքում տասն անգամ տրւում է միևնոյն հարցը և մոռացւում պատասխանը: Կեանքի այս շրջանում ակներև է դառնում մանկութեան սարիքում հաստատւած ճանապարհների կայունութիւնը. գառամելութեան հասած ծերունին պահում է իր վաղ երիտասարդութեան յիշողութիւնները՝ մոռանալով բոլոր ֆնացածները:

Այսքանը ուղեղի ճանապարհների կայունութեան մասին: Այժմ մի քանի խօսք դրանց թւի մասին:

Պարզ է, որ քանի շատ լինեն M—N-ի նման ճանապարհներն ուղեղում, և քանի շատ լինեն Ռ-ն մտաբերելու նպատակւոր առիթները՝ այնքան, ընդհանրապէս ասած, աւելի արագ կգոյանայ և աւելի կամրապնդւի յիշողութիւնը Ռ-ի մասին, և քանի յաճախ մտաբերենք Ռ-ն, այնքան աւելի հնարաւորութիւն

թիւն կստեղծւի որ Ռ-ն միշտ մտաբերենք՝ երբ որ ուզենանք: Հոգեբանօրէն ասած՝ որքան աւելի շատ փաստերի հետ աւելալ փաստը կապակցենք ասօցիացիայով, այնքան աւելի պինդ կպահէ նրան մեր յիշողութիւնը: Ասօցիացիայի տարրերից իւրաքանչիւրը մի-մի կարթի ճանկ է, որից կախ է ընկած փաստը և որով կարելի է այդ փաստը դուրս հանել, երբ նա, այսպէս ասած, գիտակցութեան տակն է սուզւում: Ասօցիացիայի բոլոր տարրերը մի հիւսւածք են կազմում, որի միջոցով տրւեալ փաստը կցորդւում է ուղեղին: Ուրեմն, լաւ յիշողութեան գաղտնիքը — ամեն մտապահելիք փաստի հետ բազմաթիւ և բազմազան ասօցիացիաներ հաստատելու շնորհքն է: Իսկ ի՞նչ է տեալ փաստի հետ այդ ասօցիացիաները հաստատելը՝ եթէ ոչ այն: որ յամառ մտածենք նոյն փաստի մասին, Ապա ուրեմն, կարճ ասած, երկու անձերից, որոնք միևնոյն արտաքին փորձառութեան ու հաւասար աստիճանի բնատուր սպաւորութեան աէր են, նա կունենայ աւելի լաւ յիշողութիւն, որը աւելի շատ է խորհում իր տպաւորութիւնների վերայ և սխաթէմաւոր կերպով կապակցում է դրանց իրար հետ: Օրինակների հանդիպել կարող ենք ամեն քայլափոխում: Մարդկանց մեծ մասը լաւ յիշողութիւն է ունենում այն փաստերի համար, որոնք առընչութիւն ունեն իրենց կենսական նպատակների հետ: Ըմբշամարտով զբաււած դպրոցականը, բթամիտ ֆնալով ուսումնական զբազմունքներում՝ ձեզ կզարմացնէ ըմբշամարտին վերաբերեալ իր իրազեկութեամբ և շրջուն տեղեկատու մատեանի գեր կկատարէ սպօրտի վիճակագրութեան վերաբերմամբ: Սրա պատճառն այն է, որ

նա շարունակ մտածում է իր սիրած առարկայի մասին, հաւաքում է նրան վերաբերեալ փաստերը և խմբաւորում որոշ դասերի: Այդ փաստերը նրա համար մի անկարգ խառնուրդ չեն, այլ զաղափարների սխալութեամբ են — այն աստիճան նա խորը իւրացրել է զբանց: Նոյնպէս առեւտրականը յիշում է ապրանքների գները, քաղաքական գործիչը՝ ճառերը և իր ընկերների քեզարկութեան արդիւնքներն այնպիսի մեծ թւով, որ կողմնակի գիտողը չէ կարող չապշել նրանց յիշողութեան հարստութեանը. քայքայեալ հարստութիւնը հեշտ հասկանալի է դառնում, երբ ուշագրութեան ենք առնում, թէ իւրաքանչիւր մասնագէտ ինչքան շատ է մտածում իր առարկայի վրայ: Շատ հաւանական է, որ Դարվինի ու Սպենսերի իրենց երկերում ցոյց արւած գործանալի յիշողութիւնը կարելի է հաշտեցնել այդ երկու գիտնականների էլ ուղեղի միջին աստիճանի բնախօսական տպաւորութեան հետ: Եթէ մտքը իր վաղ երիտառարդութեան օրերից նպատակ է դնում փաստօրէն հիմնաւորել էվոլյուցիայի տեսութիւնը՝ պատշաճաւոր նիւթը արագ կհաւաքւի ու պինդ կպահւի: Փաստերը կկապակցւեն իրար հետ գէպի այդ տեսութիւնը ունեցած առընչութեամբ. իսկ սրբան շատ փաստեր կկարողանայ տարբերել միտքն՝ այնքան աւելի ընդարձակ կլինի գիտնականի բազմատեղեկութիւնը, էրուզիցիան: Այն-ինչ թէօրէտիկոսները կարող են շատ թոյլ «կցկտուր» յիշողութիւն ունենալ, և մինչև իսկ բոլորովին չունենալ: Իր նպատակների համար անօգուտ, ոչ-պէտքական փաստերը թէօրէտիկօսը կարող է չնկատել և մոռանալ անմիջապէս՝ զբանց ըմբռնելուց յետոյ: Էնցիկլօպէդիկ էրուզիցիան կարող է միացած լինել նոյնչափ էնցիկլօպէդիկ տգիտութեան հետ, և վերջինս կարող է, այս-

պէս ասած, թագնել բազմատեղեկութեան ծաղրերի մէջ: Ովքեր որ շատ են գործ ունեցել աշակերտների ու պրօֆէսիօնալ գիտնականների հետ՝ անշուշա կհասկանան, թէ ինչ տեսակ տիպերի մասին է խօսքը:

Միսթէմի մէջ մտքի իւրաքանչիւր փաստը կապակցւած է ուրիշ փաստի հետ որևէ յարաբերութեամբ: Սրա շնորհիւ իւրաքանչիւր վաստ պահում է նոյն սխալութեմի միւս բոլոր փաստերի միացեալ ուժով, և մոռացումը գրեթէ անհնարին է լինում:

ԻՆՉՈՒ ԱՆՄԻՏ ՈՒՐՏԵԼԸ ՈՒՍԱՆԵԼՈՒ ԱՅՆՔԱՆ ՎԱՏ ԵՂՆԱԿ Է: Վերևում ասւածից յետոյ դա ինքն ըստ ինքան հասկանալի է: Անմիտ սերտել ասելով են հասկանում եմ քննութիւններին պատրաստելու այն եղանակը, երբ ուղեղի սաստկացրած լարման միջոցով մի քանի ժամերի կամ օրերի ընթացքում փաստերը ամրացնում են յիշողութեան մէջ մինչև քննութեան ժամանակը. մինչդեռ ուսումնական տարւայ ընթացքում յիշողութիւնը բնաւ չէ վարժեցնել քննութեան համար պահանջուող փաստերի շուրջը: Այդ կերպ, սասանձին դէպքի համար, ժամանակաւորապէս մեր սովորած առարկաները չեն կարող գիտակցութեան մէջ պինդ ասօցիացիաներ հաստատել մտքն այլ առարկաների հետ: Իրանց համապատասխանող ուղեղային հոսանքները սակաւաթիւ ճանապարհներով են անցնում և, համեմատաբար, մեծ դժւարութեամբ են նորից կրկնում: Հասարակ անմիտ կերպով սովորելու ձևով ձեռք բերւած գիտութիւնը գրեթէ անխուսափելիօրէն մոռացւում է անհետ: Ընդհակառակը, նոյն նիւթը, եթէ յիշողութեան կողմից հաւաքւի աստիճանաբար, օրէցօր, զանազան կօնտէկստների հետ, զանազան տեսակէտներից լու-

սարանւելով, ուրիշ արտաքին առարկաների հետ սոօցիացիայով կապակցուելով և բազմիցս խորհրդածութեան ենթարկուելով՝ այնպիսի մի սխաթէմ է կազմում, մեր խեղճի մնացած կողմերի հետ այնպէս է կապակցուում, այնչափ դիւրաւ է նորոգւում յիշողութեան մէջ բազմաթիւ արտաքին առիթներով, որ երկար ժամանակի համար հաստատ սեփականութիւն է մընում: Ահա թէ ինչն է բանական (ռացիօնալ) հիմքը, որ պէսզի ուսումնարաններում հսկողութիւն լինի ուսումնական տարւայ ընթացքում զբաղմունքները անընդհատ ու հաւասարաչափ վարելու վերայ: Իհարկէ, անմիտ սովորելը մի բարոյական արատ չէ. եթէ նա տանէր գէպի ցանկալի նպատակը—հաստատուն գիտութիւն ձեռք բերելը՝ մանկավարժական լաւագոյն եղանակը կլինէր անշուշտ. սակայն իրօք այդպէս չէ, և ուսանողներն իրենք պէտք է հասկանան, թէ ինչն է:

ՄԱՐԴՈՒ ԲՆԱՏՈՒՐ ՏՊԱՆՈՐԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՓՈՓՈՆ Է: Այժմ ընթերցողի համար բոլորովին պարզ կլինի, եթէ ասենք, որ յիշողութեան ամբողջ կատարելագործումը սոօցիացիալ աշխարհի շարքեր հաստատելն է բազմաթիւ առարկաների հետ, որ ուզում ենք մտքերումս պահել: Ոչ մի գաղափարում չէ կարող, ըստ երևութիւն, կատարելագործել մարդու ընդհանուր արպաւորւողութիւնը: Սա մի բնախօսական յատկութիւն է, որ մարդուն տրուում է ընդմիշտ նրա կազմաւածքի հետ միասին, մի յատկութիւն, որն ասերէք ի կարողանայ փոխել: Տարակոյս չկայ, որ այդ տպաւորւողութիւնը փոփոխուում է՝ նայած մարդու առողջութեան վիճակին, գիտողութիւնները ցոյց

են տալիս, որ նա աւելի լաւ է լինում՝ երբ մարդ աւելի թարմ է ու առողջ, և աւելի վատ՝ երբ նա յոգնած է կամ տկար: Աւ այսպէս, կարող ենք ասել, որ բնատուր տպաւորւողութիւնը տատանուում է, կախւած լինելով մարդու առողջութեան ընդհանուր վիճակից—ինչ որ նպատաւոր է առողջութեան՝ նոյնը նպատաւոր կլինի և յիշողութեան համար: Նոյն-իսկ կարող ենք ասել, որ ամեն մտաւոր վարժումն, որ աւելացնում է ուղեղի սննդառութիւնը և բարձրացնում է նրա գործունէութեան ընդհանուր տօնուար՝ օգտակար կլինի նաև նրա ընդհանուր տպաւորւողութեան համար Բայց աւելին ասել չէ կարելի. իսկ այս, պարզ է, որ շատ պակաս միջիթարական է՝ քան ինչ որ առհասարակ կարծւում է ուղեղի տպաւորւողութեան վերաբերմամբ: Սովորաբար երեակայում են, թէ որոշ սխառեմաւոր վարժութիւններ գորեղացնում են մարդու՝ ոչ միայն նոյն վարժութիւնների մէջ մանող փաստերը մտքում պահելու ընդունակութիւնը, այլ և ընդհանրապէս նրա տպաւորւողութիւնը ամեն տեսակ փաստեր մտապահելու համար: Օրինակ, ասում են, թէ երկար ժամանակ բառեր անգիր անելը հեշտացնում է նրանց նոյն եղանակով յետագայ սովորելը: Եթէ այս ստոյգ լինէր, բոլորն ինչ որ վերևում ասել եմ ճիշտ չէր լինի, և պէտք կլինէր նորից վերաքննել այն տեսութիւնը, թէ յիշողութիւնը կախումն ունի ուղեղում նէարդական ճանապարհներ գոյանալուց: Բայց ես հակաւած եմ կարծելու, որ այս տեսութեան հակադրող փաստերը իրօք գոյութիւն չունեն: Այս խնդրի առիթով ես հանգամանօրէն հարց ու փորձի եմ ենթարկել փորձած գերասաններին շատերին, և նրանք ամենքը միաձայն հաստատում են, որ դեր

սովորելու պրակտիկան շատ քիչ է հեշտացնում գործը: Նրանց առելով, դա զարգացնում է միայն սխառէմատիկ կերպով դերերը սովորելու իրենց ընդունակութիւնը: Փորձով իրենք հարուստ պաշար են ձեռք բերում առողանութեան, արտասանութեան, շարժումների. դա հեշտացնում է նոր դերերը սովորելը, գործադրելով այդ պաշարը, որը հաւաքուում է ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ վաճառակներ հաւաքած է լինում իր գիտելիքները ապրանքների գների մասին, իսկ ըմբիշը — իր գիտելիքները մարմնամարզական հմտութիւնների մասին. պրակտիկայի շնորհիւ նոր դերերն աւելի հեշտութեամբ են սովորուում, բայց այդ դէպքում բնատուր սպաւորւողութիւնը իսկի չէ կատարելագործուում, այլ, ընդհակառակը, թուլանում է տարիքին զուգընթաց: Խեղամուտ լինելն է, որ այստեղ հեշտացնում է մտապահումը: Նմանապէս և աշակերտները երբ անգիր անելու մէջ կատարելագործուում են՝ ևս համարւած եմ, որ եթէ քննենք՝ կերեայ, որ կատարելագործման պատճառը միշտ այն տոանձին առարկաները սովորելու եղանակն է, որոնք համեմատաբար աւելի հետաքրքրաշարժ են, աւելի մեծ նմանութիւն ունեն ծանօթ կամ աւելի մեծ ուշադրութեամբ ըմբռնւած առարկայի հետ, և այն, բայց ոչ երբէք սպաւորւողութեան զուտ բնախօսական ոչժի զօրեզանալը: Այս իմ յիշատակած մտորութեամբ համակւած է Նիւ-Յօրկի բժ. Մ. Ս. Նօրբուկի «Ինչպէս պէտք է ուժեղացնել յիշողութիւնը» գիրքը, որ այլ կողմերից օգտակար է ու հետաքրքրական: Իր գրքում հեղինակը չէ տարբերւում ընդհանուր բնախօսական սպաւորւողութիւնը առանձին երևոյթների նկատմամբ եղած սպաւորւողութիւնից, և այնպէս է դատողութիւններ անում՝ կարծես թէ և

մէկը և միւսը պէտք է կատարելագործել միևնոյն միջոցների օգնութեամբ:
 Նա ստոււ է. «ներկայումս ևս մի ծերունու եմ բժշկում, որը կորցրել է յիշողութիւնը. նա չէր նրկատել, թէ իր յիշողութիւնը արագ թուլանում է, մինչև որ ևս նրա ուշադրութիւնը դարձրի այդ բանի վրայ: Այժմ նա եռանդուն ջանքեր է գործ գնում իր յիշողութիւնը վերականգնելու համար, և նրան ա ջողում է որոշ շափով: Բժշկելու մէթօղը՝ օրական երկու ժամ յիշողութիւնը վարժեցնելն է՝ մէկ առաւօտեան, մէկ երեկոյեան: Բժշկողը այդ ժամանակ պէտք է ամենաուժգին կերպով լարէ իր յիշողութիւնը, որպէսզի ըմբռնող սպաւորութիւնները պայծառ դրոշմեն իր գիտակցութեան մէջ: Ամեն երեկոյ նա պէտք է մտարերէ օրւայ բոլոր եղելութիւնները և նոյնը կրկնէ հետեւալ տաւօտը: Իր լսած ամեն մի անուն նա պէտք է գրէ և աշխատէ մտքումը պահել, նորոգելով իր գիտակցութեան մէջ ժամանակ առ ժամանակ: Շարաթական նա պէտք է մտքումը պահէ մինչև աասը անուն քաղաքական գործարումը պահէ մինչև աասը անուն քաղաքական գործիչներին: Օրական նա պէտք է անգիր անէ մի քանի տող Ս. Գրքից: Ժամատող ոտանաւոր և մի քանի տող Ս. Գրքից: Ժամանակ առ ժամանակ նա պէտք է մտքումը պահէ նաև առ ժամանակ նա պէտք է մտքումը սրտեղ հետաքրքրուէ զբքի այն էջի թւահամարը, որտեղ հետաքրքրական փաստ է հաղորդուում: Այս վարժութիւնների և մի քանի այլ եղանակների օգնութեամբ այդ անձի թուլացած յիշողութիւնը սկսում է նորից վերակենդանանալ»:
 Ես շատ եմ հակւած կարծելու, որ այդ խեղճ ծերունու յիշողութիւնը եթէ լաւացել էլ է՝ ապա միայն այն մասնակի վատտերի վերաբերմամբ, որ բժիշկը ստիպել էր նրան մտքումը պահել, և մի քանի այլ

կողմերով. բայց յամենայն դէպս այդ տանջող վար-
ժութիւնները նրա ընդհանուր տպաւորւոթիւնը
զօրեղացրած չէին լինի:

ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄԸ: Ուրեմն,
յիշողութեան ամբողջ բարեւաւումը՝ մտապահման սո-
վորական եղանակների կատարելագործումն է: Այդ-
պիսի եղանակների երեք տեսակ են մասնանշում —
մէքէնական, բանաւոր (ուսցիօնալ) և տէխնիկական:

Մ է ք է ն ա կ ա ն եղանակն այն է, երբ սաստ-
կացնում ենք թափը, շատացնում ենք կամ յաճա-
խացնում այն տպաւորութիւնները, որոնք պէտք է մըտ-
քում պահեն: Երեխաներին զրատախտակի վրայ գրել
տալով զրազիտութիւն սովորեցնելու այժմեան ձևը,
որով իւրաքանչիւր բառ տպաւորում է գիտակցու-
թեան մէջ շորս ճանապարհներով — աչքերի, ականջնե-
րի, ձայնի ու ձեռքերի — մէքէնական մտապահման կա-
տարելագործւած եղանակի մի նմուշ է ներկայացնում:

Մտապահման բանաւոր եղանակը ուրիշ բան
չէ, եթէ ոչ ըմբռնող երևոյթների տրամաբանական
վերլուծումը, որոշ սիտէմով խմբաւորումը, դաս-
դասումը, մասերի բաժանումը և այլն: Ամեն գի-
տութիւն կարող է այս եղանակի օրինակ հան-
դիսանալ:

Բաւական թւով արհեստական, տ է խ ն ի կ ա կ ա ն
եղանակներ կան հնարւած՝ մտապահման համար: Ո-
րոշ արհեստական սիտէմների օգնութեամբ շատ ան-
գամ կարելի է մտքում պահել անկապ փաստերի
այնպիսի մի բազմութիւն, անունների, թւերի այն-
պիսի երկար շարքեր և այլն, որ բոլորովին հնարա-
ւոր չպիտի լինէր մտապահել բնական ճանապարհով:
Այս եղանակը գործադրելիս մէքէնաբար անդիր են
անում սիմբոլները որևէ խումբ, որ պէտք է մշտա-

պէս պինդ պահեն մտքում: Այսուհետև, ինչ որ պէտք
է անդիր անել՝ յատուկ հնարւած ասօցիացիաների
միջոցով կապակցում են անդիր արւած սիմբոլնե-
րից մի քանիսի հետ, և այս կապակցութիւնը յետա-
գայում հեշտացնում է մտաբերումը:

ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ: Եթէ մի երևոյթի հանդիպում ենք
յաճախ և խիստ բազմաթիւ ու բազմատեսակ շրջա-
կայ տարրերի հետ միասին՝ ապա թէպէտև համե-
մատաբար հեշտ է լինում նրան վերարտադրել, բայց
չենք կարողանում կապել նրան որոշ շրջապատի հետ,
ուրեմն և մի որոշ թւականի յատկացնել մեր անցեա-
լում: Մենք ճանաչում ենք, բայց չենք մտա-
բերում այդ երևոյթը — նրան կապակցւած ասօ-
ցիացիաները շատ են բազմաթիւ ու ճապող: Նոյն
արդիւնքն է ստացւում, երբ նրա տեղադրումը ան-
ցեալում չափազանց խառնաշփոթ է: Նման դէպքում
մենք զգում ենք, որ ինչ-որ մի տեղ տեսած ենք
տեսալ առարկան, բայց թէ սրտեղ ու երբ՝ բնաւ
չենք մտաբերում, թէ և մեղ թւում է, թէ անա իս-
կոյն մեր միտքը կգայ: Որ ուղեղի «սողմնաւորող»
գրդիւնները կարող են մի տեսակ ազդել գիտակցու-
թեան վերայ՝ այդ կարող ենք դիտել մեզ վերայ,
երբ աշխատում ենք մի անուն մտաբերել: Այս դէպ-
քում, ինչպէս ասում են, այդ անունը «մեր լեզուի
վերայ է», բայց վերջնականապէս մտքերս չէ գալիս:
Բոլորովին նմանօրինակ զգայութիւն ընթացակից է
լինում ճանաչումին, երբ որ մտքի տեսալ առար-
կայի հետ կապակցւած ասօցիացիաները նրան մեզ
համար ծանօթ են դարձնում, բայց թէ ինչու և ինչ-
պէս՝ մնում է անյայտ:

Կայ մի օտարոտի հոգեկան վիճակ, որը թերևս
ամենքը ապրած կլինեն. երբեմն մեզ այնպէս է թը-

ուում, թէ տւեալ վայրկենի մեր գիտակցածը առաջ մի ժամանակ էլիս ապրած ենք եղել իր լրութեամբ, մի ժամանակ նոյն բանը բառացի տասած ենք եղել նոյն տեղում նոյն մարդկանց etc. Հոգեկան վիճակների «նախագոյութեան» այս զգայութիւնը երկար ժամանակ ինչ-որ խիստ առեղծւածային բան է համարուել և բազմաթիւ մեկնաբանութիւնների առիթ եղել: Դոկտօր Վիգանը այդ երևոյթի պատճառը համարում էր ուղեղի կիսագնդերի իրարից առանձնացած գործելը. նրա ենթադրութեամբ, կիսագնդերից մէկը միւսից մի փոքր ուշ է սկսում դիտակցել արտաքին տպաւորութիւնները, այսպէս ասած, միւսից յետ է մնում նոյն տպաւորութիւնները գիտակցելու մէջ: Ըստ իս՝ այսպիսի բացատրութիւնը բնաւ չէ փարատում այդ երևոյթի առեղծւածային լինելը: Այդ վիճակը բազմիցս ինձ վերայ դիտելով, ես եկայ այն եզրակացութեան, որ դա լիովին ազօտ մտաբերումն է, որի մէջ տարբերից մի քանիսը վերարտադրուել են գիտակցութեան մէջ, իսկ միւսները — ոչ: Անցեալ վիճակի այն տարրերը, որոնք նմանութիւն չունեն ներկայի հետ, սկզբում չեն վերակենդանանում այն աստիճան, որպէսզի նոյն վիճակը կարողանանք յատկացնել մի որոշ անցեալի: Մենք լոկ գիտակցում ենք ներկան՝ կապակցւած անցեալի ինչ-որ ընդհանուր ակնարկի հետ: Հոգեկան երևոյթների ճշգրիտ դիտող պրօֆ. Լացարուսը այդ երևոյթը բացատրում է այնպէս, ինչպէս և ես: Ուշադրաւ է այդ դէպքում, որ ներկան անցեալի կրկնութիւն է թւում այնքան ժամանակ միայն, մինչև որ նմանօրինակ անցեալի հետ կապակցւած ասօցիացիաները կատարելապէս մեկին են դառնում:

ՄՈՌԱՏՈՒՄՆ. Գործնականի կողմից մեր մտքի

համար մոռացումը նոյնչափ կարևոր մի բան է, ինչ որ մտապահումը: «Լիակատար վերարտադրումը» ասօցիացիայի համեմատաբար հազւադէպ երևոյթներից է: Եթէ կատարելապէս ամեն ինչ մտապահէինք՝ նոյնչափ անելանելի վիճակում կլինէինք. ինչպէս որ եթէ ոչինչ չմտապահէինք: Մի փաստի մտաբերումը նոյնչափ ժամանակ կպահանջէր, որքան որ անցած է եղել նոյն փաստը կատարելուց մինչև մտաբերելու վայրկեանը և ուրեմն, երբէք առաջ չէինք անցնի մեր մտածողութեան մէջ: Մտաբերելիս՝ ժամանակը «կարճացման» է ենթարկւում, ինչպէս ասում է Ռիբօն. այդ կարճանալը նրանից է, որ դուրս են գրցւում անհազին թւով փաստեր, սրոնք լցնելիս են եղել այդ ժամանակամիջոցը: «Այսպիսով, ասում է Ռիբօն, մենք մի պարագօրսալ, տարօրինակ եզրակացութեան ենք դալիս — մոռացումը մտապահման պայմաններից մէկն է: Առանց գիտակցութեան վիճակների խոշոր թւի իսպառ մոռացման և բազմաթիւ տպաւորութիւնների ժամանակաւոր մռայլման մենք բնաւ չէինք կարողանայ մտապահել: Հեռակապէս, մոռացումը, իր մի քանի ձևերի բացատրութեամբ, յիշողութեան հիւսանդութիւն չէ, այլ նրա անողջութեան ու կենսունակութեան պայմանն է»:

ՀԻՒՍՆԴԱԿՆՆ ՊԱՅՄՍՆՆԵՐ, Հիսնօզի ենթարկւած անձերը առհասարակ մոռանում են այն ամենը՝ ինչ որ կատարել է իրենց հետ տրանսի ժամանակ: Բայց յետագայ տրանսի վիճակներում նրանք շատ անգամ մտաբերում են այն, ինչ որ իրենց հետ կատարելիս է եղել նախորդ տրանսի ժամանակ: Այստեղ «անձնաւորութեան երկրութեան» նման մի բան է նկատուում, որի ժամանակ գոյութիւն է ունենում կապակցութիւն անձնաւորութիւններից իւրաքանչիւրի առանձին վիճակնե-

րի միջև, և ոչ թէ նոյն ինքն անձնաւորութիւնների միջև: Այսպիսի դէպքերում շատ անգամ մէկ և միւս անձնաւորութեան զգայողութիւնը տարրեր է լինում— «երկրորդ» վիճակում գտնելիս՝ անձը յաճախ անզգայ է լինում այս կամ այն կողմից: Պէէր Ժանէն ապացուցեց մի շարք փորձերով, որ իր պացիէնտները նօրմալ զգայողութեան ժամանակ մտաբերում էին այն փաստերը, որոնց չէին մտաբերում անզգայութեան վիճակում: Օրինակ, նա էլէկտրական հոսանքի օգնութեամբ ժամանակաւորապէս վերականգնում էր նրանց շօշափելիքի զգայողութիւնը և ստիպում էր, որ իրենց ձեռքը վերցնեն գանազան իրեր—բանալիներ, մատիտներ և այլն, կամ որոշ շարժումներ կատարեն, դիցուք, երեսները խաչակնքեն: Երբ անզգայութիւնը վերադառնում էր՝ նրանք բնաւ չէին յիշում այդ բոլորի մասին: «Մենք ոչինչ չենք վերցրել մեր ձեռքը, մենք ոչինչ չենք արել»—անա նրանց սովորական պատասխանը այս վիճակում: Բայց միւս օրը, երբ իրենց նօրմալ զգայողութիւնը վերականգնւած էր լինում՝ շատ լաւ մտաբերում էին, թէ ինչ են անելիս եղել անզգայութեան վիճակում, և ինչ են իրենց ձեռքը վերցրած եղել:

Հիւանդական այս երևոյթները մեզ ցոյց են տալիս, որ հնարաւոր մտաբերման շրջանը շատ աւելի բնագործակ է, քան ենթադրում ենք, և որ լինում են դէպքեր, երբ կարծեցեալ մոռացումը դեռևս իրաւունք չէ տալիս պնդելու, թէ մտաբերումը բացարձակօրէն անհնարին է: Սակայն սրանից բնաւ չպիտի այն տարօրինակ եզրակացութիւնը հանել, իբր թէ գոյութիւն չունէ փորձի տպաւորութիւնների բացարձակ մոռացում:

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր Ի Ց

Այստեղ ուղղում են միայն այն նկատւած վրիպակները, որոնք կարող են իմաստի շփոթութիւն առաջացնել. զանց են առնւած տառասխալները և ուղղագրական թերութիւնները, որոնք դժբախտաբար բացմաթիւ են, մանաւանդ առաջին 50 երեսներում:

Երես	տող	տպւած է	ուղիղը
3	1 ն.	.. տ	փաստ
4	3 վ.	զգացմունքներ	զգածմունքներ
"	4 վ.	զգացում	զգածում
5	9 վ.	բացասական	բացասաբար
6	3 վ.	կողմում	տակ
"	4 վ.	մինչդեռ	այն-ինչ
"	1 ն.	քսան	քսան հազար
"	2 ն.	լուսին	լուսով
7	6-7 վ.	զգայական բմբո- նողութիւնը	զգայողութիւնը
8	8 ն.	անկիւնից	կէտից
10	10 ն.	անօդը	անօդի հոսանքը
11	12 ն.	բաց լինել	բացով բնդհատել
12	11 վ.	խիստ	այն խիստ
13	15 վ.	կանգման	կանդնման
"	9 ն.	" "	" "
"	11 ն.	հանգստութեան	հանգստի
18	12 ն.	ինտենսիւ	ակտիւ
19	11 ն.	իմաստը	իմաստին
24	10 վ.	տեսողական, լսո- ղական	տեսանելիքի, շօշափելիքի
26	11 վ.	բոտ որակի բնոյթը,	որակական բնոյթը
27	5 վ.	մէկ	մէկի
29	9 վ.	գանազանակեր- պութիւնից	գանազանա- կերպութիւնից

29	11 վ.	մի	զբանցից մի
30	11 ն.	զգայութիւնները	զգայութիւնը
"	7 ն.	լուսին	լուսով
32	11-12 ն.	համախումբները	համախմբումները
34	4 ն.	կարեի	կարելի
"	2-3 ն.	կարողութիւնը	կարողութեան
		շատ նմանութիւն	մէջ շատ նմա-
		ունի	նութիւն կայ
39	1 վ.	Անը որոտօմնե-	Անատօմները
		րաշ	որոշ
"	4 վ.	մինչևի իրենց	մինչև որ վեր-
		վերջանալը	ջանում են
41	7 ն.	նիհրը	նիւրհը
"	3 ն.	կողմից փոխա-	մատակարար-
		դրուած	ւած
17	5 ն.	չի փարատի	չփարատի
"	4 ն.	կլինի	լինի
57	9 ն.	ինչ քանոր	քան ինչ որ
"	4 ն.	մէջ	տեսութեան մէջ
65	1 վ.	Հօլզէյդէրը	Հօլզէյդէրը
69	3 վ.	փորտաիքը)	փորտաիքը կայն
70	12 վ.	յաջորդական	յաջորդակա-
			նութեան
73	10 ն.	ընդհատունու-	ընդհատունու-
		թիւնը	թիւնը
78	15-16 վ.	այդպիսիք	այդպիսիք.
83	15 վ.	օրինակ	օրինակ,
89	13-14 վ.	ճանապարհ	ճանապարհ-
		հողները	ները
93	16 վ.	այն:	այն,

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0926335

11

24193

Դ Ի Մ Ե Լ—

- 1) Հայաստանի Համալսարան. Պատկան Փակուղետի դիւանին:
- 2) «ՇԻՐԱԿ» տպարան Ալեք»